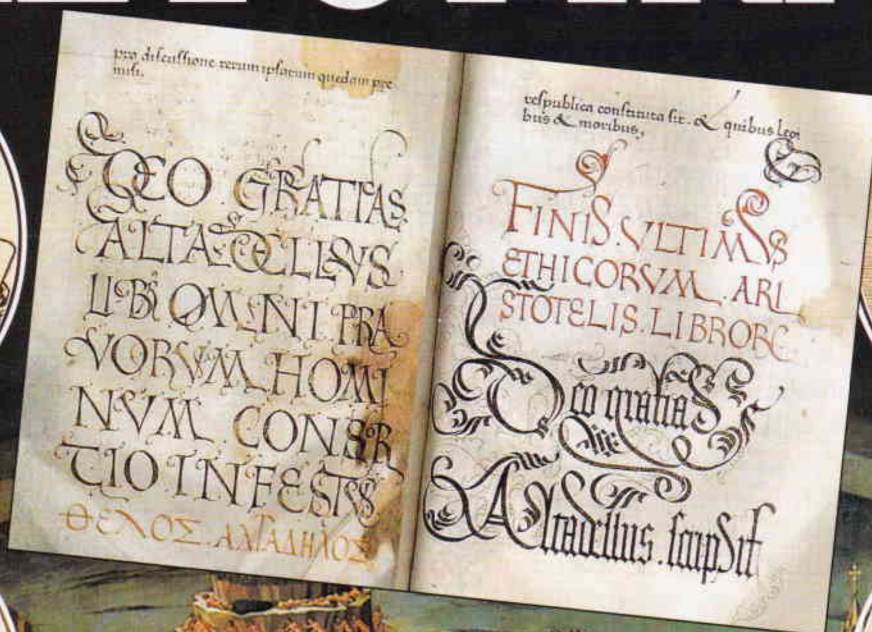
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 29 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2004

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

221

15ος ΑΙΩΝΑΣ

Ελληνες διαπρέψαντες στη Δύση

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Ο Αριστοτέλης στοχάζεται μπροστά στην προτομή του Ομήρου. Ελαιογραφία (1653) του Ρέμπραντ

Τα βυζαντινά φώτα και η Αναγέννηση

ΛΑΜΠΡΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟ την Ελλάδα κοσμούν το δυτικό πολιτισμό, διαπρέποντας έξω από τα ελληνικά σύνορα του 15ου αιώνα:
Ο στοχαστής καρδινάλιος Βησσαρίων από την Τραπεζούντα, μαχητής της προσέγγισης και ένωσης ορθοδοξίας και καθολικισμού.
Ο Αθηναίος δάσκαλος των ελληνικών Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, που περιδιαβαίνει ολόκληρη την Ιταλία διδάσκοντας.
Στα βήματά του και ο Κωνσταντινουπολίτης Ιωάννης Αργυρόπουλος, διάκονος, που ασπάζεται τον καθολικισμό και διδάσκει την ελληνική γλώσσα και φιλοσοφία στην Ακαδημία της Φλωρεντίας.
Ο επίσης Κωνσταντινουπολίτης, μαθητής του Αργυρόπουλου, Ιανός Λάσκαρις διευθύνει την ξακουστή Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη στη Φλωρεντία.
Από την Κέρκυρα ο Θωμάς Διπλοβατάτζης αφήνει ένα σημαντικότατο έργο για τη νομική επιστήμη.
Και τέλος ο Κρητικός Μάρκος Μουσούρος, ονομαστός για τη μεγάλη εκδοτική του δραστηριότητα.
Λαμπρές παρουσίες, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην εποχή μας.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Το χρονικό

Υπεύθυνος έκδοσης ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Σύνταξη ύλης ΝΑΣΟΣ ΓΚΟΛΕΜΗΣ
Σύμβουλος έκδοσης ΣΤΕΡΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ
Συντονισμός - επιμέλεια ΝΙΚΟΣ ΒΑΡΔΙΑΜΠΑΣΗΣ
Μόνιμοι συνεργάτες ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΔΑΣΗΣ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ
Ηλεκτρονική διεύθυνση istorika@enet.gr

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν
ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΤΣΑΓΚΑΣ
ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΗΣΤΟΥ

Δημιουργικό
ΝΙΚΟΣ ΚΕΧΑΓΙΑΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΝΕΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΟΦΙΑ ΔΡΑΚΑΚΗ
Παραγωγή
ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.
Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία
Χ.Κ ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.

Το Quatrocento και η Ρωμιοσύνη

Τον μέσο νεοέλληνα που, με κίνητρο τη φιλομάθειά του, θα ξεκινήσει την αναδίφηση στις σελίδες της Ιστορίας, πασχίζοντας να δει από πιο κοντά το φαινόμενο της Αναγέννησης, θα τον περιμένουν –στα μισά κιόλας από το μονοπάτι της ιχνηλάτησής του– δύο πρωτόγνωρες εμπειρίες.
Η πρώτη, και πιο απογοητευτική, είναι εκείνη που θα τον απαλλάξει τελικά από ένα στερεότυπο, μια από τις αυτονόητες εκείνες «αλήθειες» που ένα στενόμυαλο σχολικό σύστημα είχε μπολιάσει στη συνείδησή του από τα τρυφερά του χρόνια: Οχι, το φαινόμενο που δεσπόζει στον αιώνα τού «(χίλια) τετρακόσια», του Quatrocento, η Αναγέννηση της κλασικής Αρχαιότητας, τόσο στις αισθητικές κατηγορίες όσο και στο στοχασμό, που ανθίζει στην Ιταλία και τη Δύση κατά το 15ο αιώνα, δεν αποτελεί μιαν άμεση συνέπεια της Αλωσης και της προσφυγιάς των στοχαστών από την πορθημένη Ρωμανία στις χώρες της Εσπερίας.

Το πρόβλημα είναι ασφαλώς πολυσυζητημένο και η, ελληνοκεντρική, άποψη που θέλει την Αναγέννηση να αποτελεί ένα ιστορικό φαινόμενο, οι γενεσιουργές αιτίες του οποίου οφείλονται αποκλειστικά στη μετανάστευση, μετά την Αλωση, των Ελλήνων λογίων στις χώρες της Δύσης είναι και εκείνη που κυριαρχεί στερεότυπα τόσο στα σχολικά μας εγχειρίδια αλλά και στη γενικότερη συλλογική μας νοοτροπία.
Το ζήτημα ωστόσο παρουσιάζει και εκφάνσεις, τις οποίες παραβλέπει η στενή μικροελλαδική θεώρηση. [Εναν πολύτιμο οδηγό αποτελεί, στη συνάφεια αυτή, το άρθρο του *Δ. Ζακυθηνού* «Το πρόβλημα της ελληνικής συμβολής εις την Αναγέννησιν» εν: Επιστ. Επετηρίς της Φιλ/κής Σχολής Πανεπ. Αθηνών. Περίοδος Β΄ 5 (1954-55), σ. 136-138]. Μια από αυτές είναι κι εκείνη που καταγράφει στο μνημειώδες έργο του για τον πολιτισμό της Αναγέννησης στην Ιταλία ο Jacob Burckhardt: Η Αναγέννηση δεν θα ήταν η ιστορική διεργασία εκείνη με την παγκόσμια σημασία αν θα μπορούσε κανείς, με υπεραπλουστεύσεις, να περιγράψει ξεχωριστά το ένα από το άλλο τα συστατικά της στοιχεία. Δεν πρόκειται εδώ για μια μηχανική αναβίωση της Αρχαιότητας, «αλλά για την ώσμωση του αρχαίου πνεύματος με την ιδιοφυΐα του λαού της Ιταλίας που καθιερώθηκε τελικά σ' ολόκληρο το δυτικό κόσμο».

Οι ιστορικές συνθήκες, κοντολογίς, που κυριαρχούν στην Ιταλία του 15ου αιώνα είναι εκείνες οι οποίες συντελούν να ανθήσει, για μια δεύτερη φορά μετά τη ρωμαϊκή περίοδο, ο ελληνικός πολιτισμός στο ιταλικό έδαφος. Οπως σημειώνει ένας νεότερος ερευνητής: *«Η γη είναι η ίδια και το θαύμα συντελείται με την εργασία του ίδιου ιταλικού γένους από ανεξάντλητες δυνάμεις· αλλά γνωρίζουμε ότι και ο σπόρος είναι ο ίδιος και ότι κατά τη διάρκεια του χιλιόχρονου ύπνου η ελληνική γη τον είχε διαφυλάξει και περιφρουρήσει ζηλότυπα, για να τον προσφέρει ως δώρο για μια δεύτερη φορά στη Δύση, όταν εκείνη θα ξυπνούσε από το μακροχρόνιο λήθαργο και θα κατανοούσε την απώλεια ενός τόσο μεγάλου αγαθού...».*
Με την προσέγγισή του αυτή μας οδηγεί ο Cammelli [το παράθεμα είναι από τον *Α. Βακαλόπουλο, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Α΄ (Θεσσαλονίκη 1974), σ. 408]* στη δεύτερη πολύτιμη εμπειρία που θα αποκομίσουμε ως νεοέλληνες από την αναδίφησή μας στην Ιστορία του Quatrocento: στην πρωταρχική σημασία του Βυζαντίου, ως θεματοφύλακα της γραπτής παράδοσης από την κλασική Αρχαιότητα, για την αναβίωση του πνεύματος και της τέχνης στη Δύση.

Φαίδων Μαλιγκούδης

αντί προλόγου

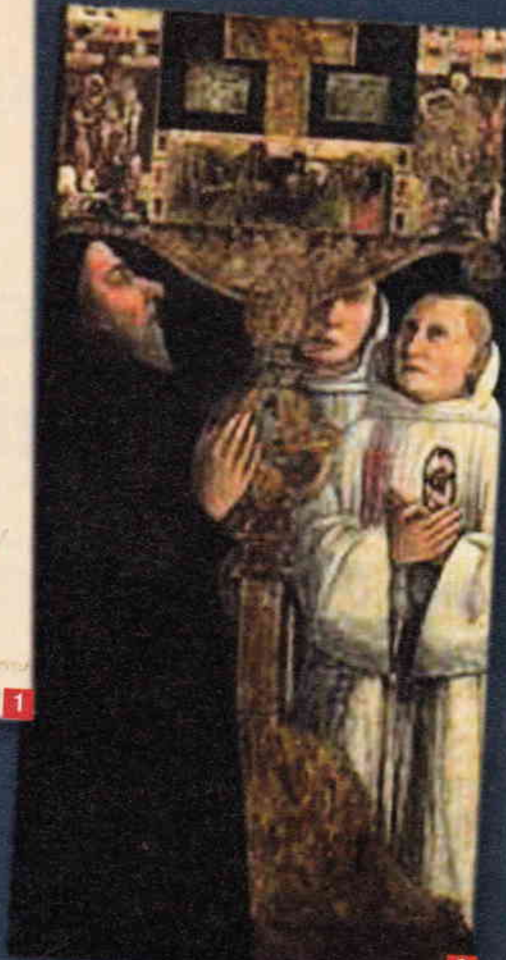
Η Αναγέννηση, που εμφανίστηκε το 14ο αι. στην Ιταλία, με τη συμβολή των Βυζαντινών λογίων οροθετεί τη μετάβαση από τον Μεσαίωνα στους νέους χρόνους.
«Ήταν το αποτέλεσμα μεγάλων μεταμορφώσεων, που σημειώθηκαν από το 12ο αι., στην ευρωπαϊκή κοινωνία και στην παγκόσμια οικονομία» (*«Ε»-Ιστορικά*, τ. 154, «Βυζαντινή Αναγέννηση»).
Στα νέα κέντρα αστικού χαρακτήρα, που εμφανίστηκαν τότε, ο «αναγεννησιακός» άνθρωπος με την ανανεωμένη νοοτροπία και αισθαντικότητα, αναζητεί και βρίσκει νέα ιδεώδη και νέα πρότυπα-μορφές: στη γλυπτική, τη ζωγραφική, την αρχιτεκτονική και στα γράμματα.
Η νιόφερτη στο προσκήνιο αστική τάξη διψάει για γνώση και μόρφωση.
«Στην Ιταλία, που ζει μια ανθηρή οικονομικά εποχή, θα στηθεί το πρώτο καταφύγιο για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και τη μελέτη των ελληνικών κειμένων» (*«Ε»-Ιστορικά*, τ. 81, «Αναγέννηση»).
Ετσι με τη συμβολή των Βυζαντινών λογίων, που κουβαλούσαν τα χειρόγραφα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, θα αρχίσει να διαλύεται το Ερεβος του Μεσαίωνα και να λυτρώνεται ο «μεσαιωνικός» άνθρωπος από τα δεσμά της θρησκείας και του σκοταδισμού.
Πρώτος ο μεγάλος Ιταλός ποιητής Πετράρχης (1304-1474) συγκέντρωσε χειρόγραφα με έργα των Ελλήνων κλασικών και προσπάθησε να μάθει ελληνικά.
Τον Πετράρχη μιμήθηκε ο Φλωρεντιανός ουμανιστής, καγκελάριος της Σινιορίας, Κ. Σαλουτάτι (1331-1406), που προσκάλεσε επίσημα τον Μανουήλ Χρυσολωρά να διδάξει ελληνικά στη Φλωρεντία. Η άφιξη του Χρυσολωρά το 1396 υπήρξε από τα μεγαλύτερα γεγονότα της Αναγέννησης, διότι αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για την ελληνική γραμματεία.
Η άφιξη του Πλήθωνα στη Φλωρεντία, με αφορμή τη σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), και η δημόσια ομιλία του για τον Πλάτωνα στις όχθες του Αρνου, έδωσε την ιδέα στον Κόζιμο των Μεδίκων να οργανώσει στη Φλωρεντία Πλατωνική Σχολή. (*«Ε»-Ιστορικά*, τ. 55, «Πλήθων...»). Παράλληλα με τα γράμματα ο Κόζιμο προσέφερε εργασία σε μεγάλους καλλιτέχνες, στον Ντονατέλο, τον Μποτιτσέλι κ.ά.
Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453) και τη φυγή πολλών λογίων στη Δύση, φθάνουν πολλά χειρόγραφα κυρίως στην Ιταλία.
Πρωτεύοντα ρόλο τότε διαδραμάτισε ο καρδινάλιος Βησσαρίων –μαθητής του Πλήθωνα– που μετέτρεψε την οικία του σε Ακαδημία και Βιβλιοθήκη.
Σημαντική εξάλλου ήταν η συμβολή του πάπα Νικολάου Ε΄ (1447-1455) –μαθητή του Χρυσολωρά– που υπήρξε σπουδαίος ουμανιστής. Προσπάθησε χωρίς επιτυχία να συγκροτήσει Σταυροφορία κατά των Τούρκων, και ταυτόχρονα ίδρυσε τη Βιβλιοθήκη του Βατικανού αναδεικνύοντας τη Ρώμη σε πρωτεύουσα της Αναγέννησης.
Ο πάπας «συγκέντρωσε στον κύκλο του τους διαπρεπέστερους Ελληνες και Ιταλούς λογίους, με σκοπό να μεταφράσουν στα λατινικά τα σπουδαιότερα έργα της κλασικής γραμματείας... Ανάμεσα σ' αυτούς περιλαμβάνονται: ο Γ. Τραπεζούντιος, ο Θ. Γαζής, ο Χαλκιόπουλος, ο Α. Κάλλιστος» κ.ά. (Κ. Π. Στάικου, «Οι Ελληνες λόγιοι στην Ιταλική Αναγέννηση», *«Ε»-Ιστορικά*, τ. 154, ο.ε., σ. 26).
Ακολούθως δίδαξαν στη Φλωρεντία οι Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, Ιωάννης Αργυρόπουλος κ.ά., καθώς εμπνευστής του τυπογραφείου ήταν ο Ιανός Λάσκαρις, σύμβουλος των Μεδίκων, που συγκρότησε την ελληνική Βιβλιοθήκη τους.

Νίκος Βαρδιάμπασης

1

2

3

ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ

Του ΛΕΩΝΙΔΑ ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗ
καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών

Η έξοδος των Ελλήνων λογίων από τον Ελικώνα τους ήταν και είναι συνεχής. Οι συνέπειες της συνέχειας είναι έκδηλες στη μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση. Από όσα ακολουθούν συνάγεται ότι η Αναγέννηση δεν προέκυψε από το «σκοτ Μεσαίωνα, αλλά από τη βραδεία ανέλιξη της ζαντινής κοινωνίας και παιδείας. Επιβεβαίωση των παρέχουν η πλατωνική κίνηση κατά την γέννηση και οι έντονες φιλοσοφικές και θεο κές αντιπαραθέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύ Οι πρωταγωνιστές της εξόδου και οι μεταφ «της απέραντης και άσβεστης εστίας φωτός» στ νετία, τη Ρώμη και στη Φλωρεντία κατά το 15ο να ήταν μεταξύ άλλων, ο **Γεώργιος Γεμιστός** (θων) και ο **Γεώργιος Σχολάριος** (Γεννάδιο

Βησσαρίων και ο **Θεόδωρος Γαζής**, ο **Γεώργιος Τραπεζούντιος** και ο **Ιωάννης Αργυρόπουλος**, ο **Δημήτριος Χαλκοκονδύλης**, ο **Μάρουλλος** και ο **Μιχαήλ Αποστόλης**. Χάρη σε αυτούς ξαναγεννήθηκε, ξανάνθησε και «μετανάστευσε» ο ελληνικός πολιτισμός στη Δύση σε όλο του το μεγαλείο.

Στη «μετανάστευση» του αρχαιοελληνικού πολιτισμού στην Ιταλία θα πρέπει να ληφθούν υπ'όψιν: 1) η πολυπρισματική και ενδελεχής προσέγγιση της φιλοσοφικής κινήσεως του Βυζαντίου, και 2) η κατά τον προηγούμενο αιώνα –και νωρίτερα– παρουσία του Βυζαντίου στην Ιταλία και, συγκεκριμένα, στις ελληνικές πόλεις της Σικελίας, την Απουλίας και της Καλαβρίας, όπου μιλιόταν η ελληνική γλώσσα. Υπενθυμίζεται ότι από την Καλαβρία καταγόταν ο **Βαρλαάμ** και ο **Λεόντιος**, οι οποίοι δίδαξαν την ελληνική γλώσσα στον **Πετράρχη** και τον **Βοκάκιο**.

Θα πρέπει ακόμη να προσθέσουμε ότι η συγκέντρωση των θησαυρών της ελληνικής Αρχαιότητος στη Δύση προσέφερε τις κατάλληλες συνθήκες για τη βαθύτερη κατανόηση του ελληνικού παρελθόντος και ότι η διαμεσολαβητική αυτή προσφορά ▶

1. Λατινική μετάφραση του πρώτου Ολυνθιακού λόγου από τον Βησσαρίωνα. 2-8. Το πλήθος των απεικονίσεων του Βησσαρίωνα υποδηλώνει το ειδικό βάρος του καρδινάλιου στη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη

9. Επίσκοποι και καρδινάλιοι συζητούν μετά το Σχίσμα.
10. Η Σύνοδος της Λιόν (1274) για την ένωση των Εκκλησιών. Γαλλικό μικρόγραφο του 15ου αιώνα (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι).
11. Η ανάγνωση του όρου ενώσεως των Εκκλησιών στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (ανάγλυφο της Χαλκής πύλης του ναού του Αγίου Πέτρου)

του Βυζαντίου στη Δύση υπήρξε άκρως ευεργετική για την ανάπτυξη της φιλοσοφίας και των επιστημών. Το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα προσφοράς αυτού του είδους αποτελεί ο καρδινάλιος Βησσαρίων.

Ο Βησσαρίων γεννήθηκε στην Τραπεζούντα (1403) και πέθανε στη Ραβένα το 1472. Σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη πρώτα, στη Σηλυμβρία στη συνέχεια και τέλος στη Σχολή του Πλήθωνος στον Μυστρά (1432-1436), όπου παρακολούθησε μαθήματα πλατωνικής φιλοσοφίας με ιδιαίτερη έμφαση

Διακρίθηκε στις διαμεσολαβητικές προσπάθειες για την ένωση των δύο Εκκλησιών και ως «διαιτητής» μεταξύ Πλάτωνος και Αριστοτέλους

στα μαθηματικά.[1] Ο ίδιος, ως «ισόβιος» μητροπολίτης Νικαίας και ως καρδινάλιος στην Καθολική Εκκλησία (από το 1441) και παρ' ολίγον πάπας (1455 και 1471), διακρίθηκε στις διπλωματικές διαπραγματεύσεις μεταξύ των οίκων Κωνσταντινουπόλεως και Τραπεζούντος, σε αποστολές παπών προς βασιλείς και αυτοκρατόρων προς δεσπότες, αποβλέποντας πάντοτε στη συγκρότηση κοινού μετώπου για την αποτροπή και απόκρουση των κατακτητικών σχεδίων των Τούρκων. Κυρίως, όμως, διακρίθηκε στις διαμεσολαβητικές προσπάθειες για την ένωση των δύο Εκκλησιών και ως «διαιτητής» μεταξύ των δύο φιλοσόφων, του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους. Προέχει όμως μια σύντομη αναδρομή στο κίνημα των ησυχαστών.

Η παρουσίαση του κινήματος των ησυχαστών είναι κατ' αρχάς απαραίτητη για την αποτίμηση της συμβολής του Βησσαρίωνα στην Αναγέννηση, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από το διαμεσολαβητικό του ρόλο στις προσπάθειες για την ένωση των Εκκλησιών, η οποία, με τη σειρά της, προϋποθέτει μιαν εξοικείωση με την «πλατωνική» παράδοση της Ορθοδόξου Εκκλησίας και το «λατινόφρονα» Βαρλαάμ τον Καλαβρό, εκπρόσωπο του αριστοτελισμού στη Δύση, κατά το 14ο αιώνα. Η αποκαλούμενη Ησυχαστική Ερις αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση όχι μόνο των ενωτικών προσπαθειών αλλά και της «αντιμαχίας των φιλοσόφων». Καθ'όσον αφορά τις ενωτικές προσπάθειες και σύμφωνα με τα πρόσφατα αποτελέσματα της βυζαντινολογικής έρευνας, ο ησυχασμός δεν αποτελεί αναβίωση του νεοπλατωνισμού, όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά ένα είδος μυστικιστικού ευσεβισμού που έχει τις ρίζες του στη βυζαντινή μοναστηριακή παράδοση και που συμπεριφέρεται περιφρονητικά, τόσο προς τους κανονικούς βυζαντινούς κληρικούς όσο και προς τους «Ελληνες», τους οποίους υποπτευόταν ως κρυπτοειδωλολάτρες και διαφθορείς των νέων.[2]

Διαθέτοντας μιαν έντονη εσωτερική πνευματικότητα, όπως κάθε μυστικισμός, και ακολουθώντας τον **Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη** και άλλους Ελληνες Πατέρες, ο ησυχασμός εισηγήθηκε την πραγματική διάκριση ανάμεσα στην ουσία και την ενέργεια του Θεού. Μία από τις άπειρες θείες ενέργειες, λ.χ., που απορρέει από την ουσία του Θεού, είναι το «θείον και άκτιστον φως», το οποίον μπορούσε ο ησυχαστής να δει με τους σωματικούς οφθαλμούς –παρά τους λόγους του ευαγγελιστή **Ιωάννου**, «Θεόν ουδείς εώρακε πώποτε» (I, 18)– και με το οποίον επιτυγχάνεται η ένωση του ανθρώπου με τη βοήθεια της θείας χάριτος –διδασκαλία η οποία, για τους καλά εξοικειωμένους με την πλατωνική και την αριστοτελική παράδοση, δεν ήταν μό-

12, 13. Ο καθηγητής του πανεπιστημίου της Σορβόνης, ουμανιστής, Γκιγιόμ Φισέ, προσφέρει την έκδοσή του, Rhetorica, στον καρδινάλιο Βησσαρίωνα, σε αναγνώριση της συμβολής του στη διάδοση της πλατωνικής σκέψης (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία).

νο, από φιλοσοφική σκοπιά, ανορθόλογη και αστεία, αλλά επρόκειτο, από θεολογικής απόψεως, για «διθεΐτες» ησυχαστές και, ως εκ τούτου, για εισηγητές μιας νέας μεθόδου. Η αρχική διαμάχη, συνεπώς, μεταξύ του Βαρλαάμ και του Παλαμά δεν αφορούσε την αντίδραση του αριστοτελισμού προς τον πλατωνισμό, αλλά ανεφύη από την αναζήτηση μιας καλύτερης μεθόδου για τη στήριξη της Ορθοδοξίας ενάντια στις επιθέσεις των αντιμαχόμενων Δυτικών.[3] Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι μετά το θρίαμβο του ησυχαστικού κινήματος το 1341, που είχε ως αποτέλεσμα την καταδίκη των αντι-παλαμιτών Βαρλαάμ και **Ακινδύνου**, και, κυρίως, μετά το 1347, όταν ο ησυχασμός αναγνωρίστηκε ως επίσημη διδασκαλία της Ορθοδοξίας, οι ησυχαστές έδειξαν απροθυμία στο να συνδράμουν την αυτοκρατορία στην αντιμετώπιση της επερχόμενης καταιγίδας από την Ανατολή, και να συντελέσουν στην επιβίωσή της ως πολιτικής οντότητας, η οποία, στις κρίσιμες εκείνες στιγμές, εξαρτιόταν από τον προσεταιρισμό της Λατινικής Εκκλησίας και την ένωση των Εκκλησιών. Οι ησυχαστές και οι παλαμίτες, ειδικότερα, όχι μόνον έδειξαν απροθυμία για οποιαδήποτε μορφή συνδιαλλαγής και οικουμενικού διαλόγου, αλλά πολλοί από αυτούς ήταν πρόθυμοι να δεχθούν μιαν Ορθοδοξία υπό την τουρκική κυριαρχία παρά μια συμφωνία υπό τη λατινική κηδεμονία.[4]

Τα αποτελέσματα της επικράτησης του ησυχαστικού κινήματος είναι κυρίως έκδηλα στη δημιουργία των τριών αντιδραστικών προς τούτο ομάδων: των λατινόφρονων και αριστοτελικών σχολαστικών, των διαλλακτικών διαμεσολαβητών και ενωτικών που παρέβλεπαν τις δογματικές διαφορές των δύο Εκκλησιών, και των πλατωνιστών οι οποίοι, με πρωταγωνιστή τον Πλήθωνα, απέβλεπαν στην προστασία της Ορθοδοξίας –τουλάχιστον μέχρι τη Σύνοδο– από τους «σοφιστές» και τις «καινοτομίες» αφ' ενός, και από τη «διαλεκτική τρομοκρατία» των Δυτικών σχολαστικών, αφ' ετέρου. Η δεύτερη ομάδα μάς ενδιαφέρει άμεσα, γιατί αυτή περιλαμβάνει τον Βησσαρίωνα (και τον **Νικόλαο Κουζάνο**), ο ρόλος του οποίου ήταν, από άποψη χαρακτήρα και ενδιαφερόντων, διαμεσολαβητικός. Ο ίδιος, που μπορούσε, όπως και ο Σχολάριος, να μελετά τους αρχαίους Ελληνες φιλοσόφους και τους σύγχρονους Λατίνους θεολόγους στο πρωτότυπο, να διατυπώνει τον αντι-παλαμισμό (Mohler, 1: 213–218) και να εκφράζει τις επιφυλάξεις του για τη διάκριση ουσίας και θείων ενεργειών, ήταν η πιο σημαντική, μετά τον Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα, προσωπι-

Ηταν η πιο σημαντική, μετά τον Γεώργιο Γεμιστό, προσωπικότητα που επηρέασε τη δυτική διανόηση κατά το 15ο αιώνα

Οι Ελληνες και Ιταλοί λόγιοι. Γεώργιος Τραπεζούντιος (14), Γεώργιος Σχολάριος (15), Θεόδωρος Γαζής (16), Μανουήλ Χρυσολωράς (17), Φραντσέσκο Πετράρχης (18), Φρ. Φίλελφος (19) και Τζοβάνι Βοκάκιος (20)

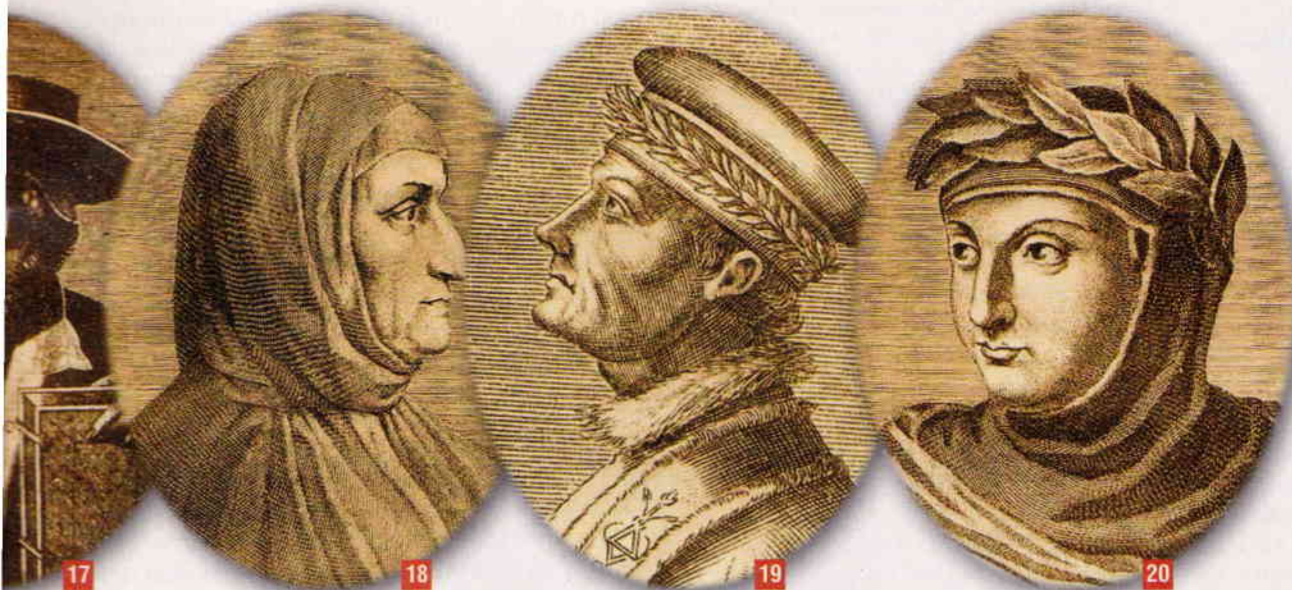
κότητα που επηρέασε τη δυτική διανόηση κατά το 15ο αιώνα, καθώς και, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, την έκβαση της ενωτικής προσπάθειας.

Μετά την τελευταία οικουμενική σύνοδο του 869 στην Κωνσταντινούπολη καμιά άλλη από εκείνες που ακολούθησαν δεν είχε για τους Ορθοδόξους οικουμενικό χαρακτήρα. Μόνο το 1438-1439 έγινε η Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας με έναν τέτοιο στόχο, αλλά επειδή ο αυτοκράτορας και φιλενωτικοί αντιπρόσωποι του έτρεφαν την ελπίδα ότι με την ένωση των Εκκλησιών θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την παροχή βοήθειας από τη Δύση, οι λόγοι σύγκλησης ήταν περισσότερο πολιτικοί παρά θεολογικοί. Ο πάπας, από το άλλο μέρος, αντιλαμβανόταν την ένωση ως ευκαιρία να βοηθήσει, αλλά με αντάλλαγμα την επιβολή της εξουσίας και της διδασκαλίας του.

Τις δυσκολίες και τους κινδύνους που εγκυμονούσε η ενδεχόμενη ένωση των Εκκλησιών στη Σύνοδο είχε προφητικά διαβλέψει ο Γεμιστός. Οταν ο ίδιος ρωτήθηκε από τον αυτοκράτορα **Ιωάννη Η΄** για τη συμμετοχή του στη Σύνοδο (1426), ο Γεμιστός, όπως αναφέρει ο **Συρόπουλος**, προσπάθησε να τον αποτρέψει, με το επιχείρημα ότι κανένα όφελος δεν επρόκειτο να προκύψει από αυτήν (Συρόπουλος, 4, 19). Τούτο είναι ευεξήγητο. Μεταξύ των δύο Εκκλησιών και λαών υφίσταντο πολλές και μεγάλες διαφορές: πολιτικές, θεολογικές, εκκλησιαστικές, φιλοσοφικές κ.λπ. Οι πολλές ενωτικές προσπάθειες (πάνω από 30) από το σχίσμα του 1054 μέχρι το 1439 αποκαλύπτουν το μέγεθος των δυσκολιών. Οι αμφίδρομες αποστολές αντιπροσωπειών, οι επανειλημμένες εκκλήσεις, οι υποταγές και οι ομολογίες των αυτοκρατόρων απέβησαν άκαρπες. Το ίδιο και οι παραχωρήσεις προς τον πάπα, όπως, λ.χ., ο παπικός όρκος των κληρικών και η προσθήκη του filioque (1281). Επιπλέον, οι προτροπές για αμοιβαίες φιλικές σχέσεις του λογίου μοναχού Βαρλαάμ (1339) και η σταυροφορία την οποίαν ο πάπας **Ουρβανός Ε΄** κήρυξε (1370), δεν είχαν κανένα θετικό αποτέλεσμα. Στην τελευταία μάλιστα σταυροφορία «ουδείς ηγεμών εκινήθη».[5] Οι διαμεσολαβητικές προσπάθειες του Βησσαρίωνα, έναν αιώνα αργότερα (1439), είχαν την ίδια τύχη: και το χειρότερο, το μοιραίο και τραγικό, αυτή τη φορά, τέλος της αυτοκρατορίας (29 Μαΐου 1453). Οι θεολογικοκεντρικές θέσεις του **Νικηφόρου Γρηγορά** (1333) και του **Μάρκου Ευγενικού** (1439) αποδείχθηκαν, όπως διαπιστώνουμε παρακάτω, ισχυρότερες των φιλοσοφικοκεντρικών λατινοφρόνων διαμεσολαβητών Βαρλαάμ και Βησσαρίωνα. Το μίσος των Ελλήνων κατά των Λατινων εξαιτίας των δεινών που κατά καιρούς υπέφεραν ήταν επικρατέστερο από την προσέγγιση των καρδιών (Βαρλαάμ, PG 151, 1336 Β). Οι διαφορές αυτές αντανακλώνται καλύτερα στους πρωταγωνιστές της συνόδου και συγκεκριμένα στον Σχολάριο και στον Γεμιστό, ιδιαιτέρως όμως στον Βησσαρίωνα και στον Μάρκο Ευγενικό.

Η Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας αποτελούσε για τον Βησσαρίωνα τη μεγάλη ευκαιρία για την ένωση των Εκκλησιών

Ο Βησσαρίων, σε αντίθεση προς τον σταθερά ανθενωτικό Μάρκο Ευγενικό, τον δύσπιστο καθ'όσο

αφορά την αποτελεσματικότητα της συνόδου Γεμιστό και τον αμφιταλαντευόμενο και διπρόσωπο Σχολάριο (PG 160, 219–312), υποστήριξε την ένωση. Οι παρεμβάσεις του χαρακτηρίζονταν για τη βαρύτητα και τη διαλλακτικότητά τους. Ο ίδιος ο Σχολάριος ισχυρίζεται ότι εισηγήθηκε τη συμμετοχή του στις προκαταρκτικές συζητήσεις που είχε προκαλέσει ο αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη (1434) για τη σύνοδο και του ζήτησε να πείσει το διδάσκαλό του να προσέλθει κι εκείνος.

Ο Βησσαρίων, που έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στην Ιταλία και δεν έπαυσε ποτέ να γράφει υπέρ της Δυτικής Εκκλησίας, να στηρίζει τη διδασκαλία της (1441 και εξής) και να αγωνίζεται για την ένωση των Εκκλησιών, έτρεφε την ελπίδα ότι μια ενωτική οικουμενική σύνοδος θα μπορούσε να βοηθήσει αποτελεσματικά στην απόκρουση του εξ Ανατολών επερχόμενου κινδύνου. Η Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας αποτελούσε για τον Βησσαρίωνα τη μεγάλη ευκαιρία για την επίτευξη αυτού του στόχου. Τα αποτελέσματα είναι γνωστά. Οι λόγοι για την άρνηση του Μάρκου Ευγενικού να υπογράψει την ένωση –«ουδέν πεποιήκαμεν»– εξακολουθούν να ισχύουν και να μας ακολουθούν.

Από το άλλο μέρος, η αποτίμηση της συμβολής του Βησσαρίωνος στην ιταλική Αναγέννηση είναι δυνατό να αξιολογηθεί ευκολότερα με τη διαμεσολάβησή του στην «αντιμαχία των δύο φιλοσόφων», όπως αυτή αποτυπώνεται στη σχέση του, πρώτον, προς το διδάσκαλό του, το μεγάλο πλατωνιστή φιλόσοφο, τον Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα (περ. 1360-1452), και, δεύτερον, προς τον αντίπαλό του αριστοτελιστή **Γεώργιο Τραπεζούντιο** (1396-1472). Ετσι προδιαγράφονται οι τρεις αντίστοιχες κατευθύνσεις των επιδράσεων του καρδιναλίου: η συμφιλίωση της πλατωνικής φιλοσοφίας με το εκκλησιαστικό δόγμα, η απόκρουση της σχολαστικής φιλοσοφίας και η προσαρμογή των ιταλικών αναγεννησιακών δημιουργημάτων στους αυστηρούς φιλοσοφικούς κανόνες.

Συγκεκριμένα, ο Βησσαρίων και ο κύκλος του είναι κατά ένα μεγάλο μέρος υπεύθυνοι για την κριτική παρουσίαση των αντιλήψεων του Πλήθωνος και της «αντιμαχίας των φιλοσόφων» στη Δύση. Στην πραγματικότητα, η παρουσίαση αυτή είναι θεμελιώδους σημασίας για την ερμηνεία και κατανόηση της αποδοχής του Πλάτωνος στο δυτικό κόσμο κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα.

Οι αντιδράσεις, λ.χ., του Βησσαρίωνος προς τις πραγματείες του Πλήθωνος, για τις διαφορές Πλάτωνος και Αριστοτέλους *(De differentiis Platonis et Aristotelis)* που ο φιλόσοφος του Μυστρά έγραψε κατά τη διάρκεια της συνόδου (Φεράρα-Φλωρεντία 1438-39), και προς την De fato, φωτίζουν την έκταση και τη σημασία της προσφοράς του. Στην πρώτη πραγματεία ο Βησσαρίων, με το συνήθη φιλειρηνικό τρόπο, προσπάθησε μάλλον ανεπιτυχώς να αποστασιοποιηθεί από τον Πλήθωνα και να συνδιαλλάξει Πλάτωνα και Αριστοτέλη πάνω στο ▶

Στον Βησσαρίωνα και τον κύκλο του οφείλεται η κριτική παρουσίαση της «αντιμαχίας των φιλοσόφων» στη Δύση

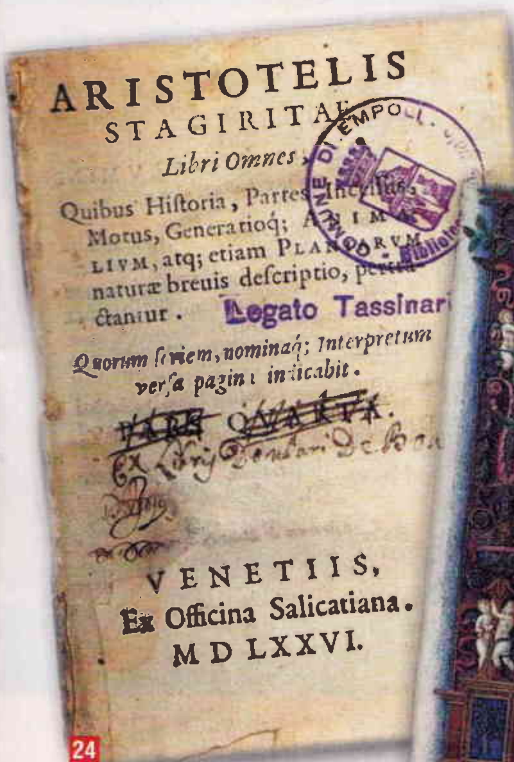
21. Νόμισμα με τη μορφή του Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνος, και ο μαθητής του Μάρκος Ευγενικός (22).
23. Χειρόγραφο του Πλήθωνος του «Νεοέλληνος» που βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας

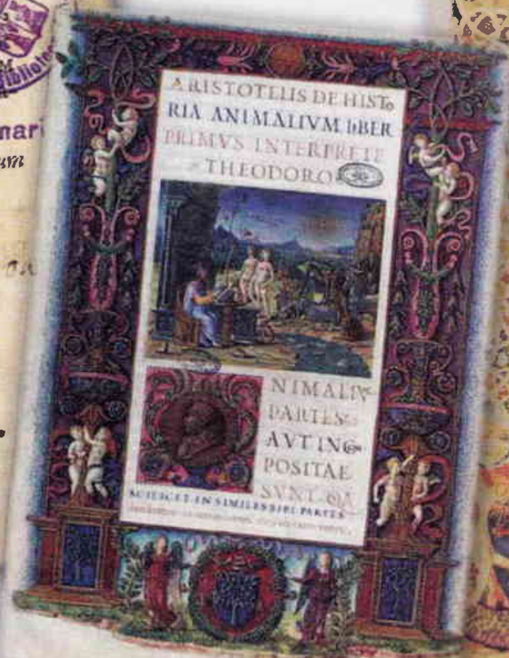
πρόβλημα της ουσίας. Η πιο ουσιαστική, ωστόσο, διαμεσολαβητική προσπάθεια του Βησσαρίωνος είναι όταν επαινεί τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, προκειμένου να συνθέσει τις διαφορές που ανέκυψαν μεταξύ των μελών του δικού του κύκλου: «εμέ δε φιλούντα μεν Πλάτωνα, φιλούντα δ' Αριστοτέλη, και ως σοφωτάτω σεβόμενον εκατέρω...» (Mohler, 3: 511–513). Ακολουθώντας την παράδοση των Νεοπλατωνικών Υπομνηματιστών που τόνιζαν περισσότερο τις ομοιότητες παρά τις διαφορές μεταξύ των δύο φιλοσόφων ο Βησσαρίων, χωρίς να αποφεύγει ο ίδιος τον «πλατωνίζοντα» Αριστοτέλη, αποφαίνεται ότι «εγώ...ευρίσκω διάφορα μεν, ουκ εναντία δε...τα υπ' αυτών ειρημένα».[6]

Στην ερμηνεία του αυτή βλέπει κανείς τον Βησσαρίωνα να ανακεφαλαιώνει με «ηπιότητα» και «μετριοφροσύνη» τη σχέση των δύο φιλοσόφων στα πεδία της παιδείας, της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Χωρίς να συμμερίζεται την αυστηρή κριτική που ο διδάσκαλός του άσκησε κατά του Αριστοτέλη, ο Βησσαρίων βοήθησε, όπως και εκείνος, στην αποκατάσταση του Πλάτωνος στη Δύση. Με την παρέμβασή του αυτή, ο Πλάτων αποκτά το προβάδισμα έναντι του μαθητή του στη Δύση και αποκαλείται «θείος». Ο Αριστοτέλης, παρά τη συμφωνία με το διδάσκαλό του σε βασικά θέματα, δεν παύει να είναι το έκτυπο εκείνου, ο «δαιμόνιος» μαθητής. Τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας ερμηνείας είναι κυρίως έκδηλα στην απάντησή του προς την προκλητική στάση του αριστοτελιστή Γεωργίου Τραπεζουντίου. Ο τελευταίος, στην πραγματεία του *Σύγκρισιν της φιλοσοφίας Πλάτωνος και Αριστοτέλους (Comparatio inter Platonem et Aristotelem)*[7] στην προσπάθειά του να υποστηρίξει την ανωτερότητα του Αριστοτέλους, καταφέρεται με μια σειρά από βίαιες επικρίσεις εναντίον των κοινωνικών κυρίως αντιλήψεων του Πλάτωνος και της αποστασίας του Πλήθωνος. Στις προκλήσεις αυτές απαντά ο Βησσαρίων με το έργο του *Έλεγχοι των κατά Πλάτωνος βλασφημιών (In calumniatorem Platonis, De natura et arte)*,[8] το οποίο αποτελεί τη σημαντικότερη αντίδραση στην εν λόγων πραγματεία του Γ. Τραπεζουντίου. Χρησιμοποιώντας ο ίδιος ακαταμάχητα επιχειρήματα, αποδεικνύει ότι ο Πλάτων είναι ανώτερος του Αριστοτέλη, και τούτο όχι για να κατακρίνει τον Αριστοτέλη ή να δείξει ότι ο Πλάτων είναι χριστιανός, αλλά για να τονίσει ότι ο τελευταίος βρίσκεται πλησιέστερα προς τη χριστιανική φιλοσοφία και ότι, συνεπώς, συμφέρει την Εκκλησία να γνωρίζει τον Πλάτωνα προκειμένου να κατανοεί τη διδασκαλία της. Το απολογητικό τούτο έργο έχει μεγάλη σημασία, γιατί παρουσιάζει για πρώτη φορά στους διανοουμένους της Δύσης μια πλήρη, αν και όχι πάντοτε ακριβή, εικόνα της διδασκαλίας του Πλάτωνος και των σχολιαστών του. Το ότι ο Βησσαρίων καταδικάζει τις ακραίες θέσεις και ακολουθεί τη μέση οδό συνάγεται από τις απαντήσεις του προς τον Τραπεζούντιο και τον **Μιχαήλ Αποστόλη** αντίστοιχα. Στον πρώτο απαντά, σε αντίθεση προς τους εισηγητές του αριστοτελικοσχολαστικισμού, που προσπαθούσαν να δείξουν ότι ο Αριστοτέλης συμφωνεί κατά πάντα προς τη χριστιανική διδασκαλία –αναγνωρίζοντας έτσι τον Σταγιρίτη ως τον κατ' εξοχήν φιλόσοφο της Εκκλησίας–, ότι «ου χριστιανόν ημείς Πλάτωνα, ως εκείνος [ο Γεώργιος Τραπεζούντιος] Αριστοτέλην, αποδείξαι μάτην φιλονικήσομεν...». Τον δεύτερο τον προτρέπει να θαυμάσει και τους δύο: «Θαύμασον την εκείνων σοφίαν (Πλάτωνος και Αριστοτέλους), αμφοίν δε χάριτας ομολόγει, ων ημίν αγαθών γεγένηντο αίτιοι»[9] (PG 161, 689 A). Ο θαυμασμός του για τον Πλάτωνα και τις διδασκαλίες του ήταν γνήσιος και διαρκής. Ο Πλάτων, τονίζει ο Βησσαρίων, έφθασε στο ύψιστο σημείο της παιδείας και της επιστήμης. Οι διάλογοί του δεν αποκαλύπτουν μόνον τις ικανότητές του στις τέχνες της γραμματικής και της ρητορικής, στη λογική και στη διαλεκτική, αλλά, επίσης, και στην ακριβή φυσική θεωρία. Ορθώς λοιπόν τονίστηκε ότι «αν δεν υπήρχε η Ακαδημία, δεν

Ο Βησσαρίων συνέβαλε με όλες του τις δυνάμεις στην εξάπλωση και επικράτηση των φώτων της Ανατολής στη Δύση

ARISTOTELIS
STAGIRITAE
Libri Omnes,
Quibus Historia, Partes, Incessus,
Motus, Generatioq; ANIM
LIVM, atq; etiam PLANTARVM
naturae breuis descriptio, per
tractantur.
Legato Tassinari
Quorum seriem, nominaq; Interpretum
versa pagina indicabit.
VENETIIS,
Ex Officina Salicatiana.
M D LXXVI.

24

25

26

θα είχε πού να στηριχτεί η ελληνική παιδεία» και η πνευματική καλλιέργεια, που αποτελούν τη μόνη σωτηρία των κρατών.

Ο Αριστοτέλης, επίσης, κατά την εκτίμηση του Βησσαρίωνος, αν και έρχεται μετά τον Πλάτωνα, είναι, ως «καθηγεμών πάσης επιστήμης», εξ ίσου άξιος τιμής και θαυμασμού.[10] Και τούτο γιατί ο Αριστοτέλης δεν συνδυάζει μόνον το φιλόσοφο με το φιλόμυθο, αλλά προβαίνει και στη σχετική ιεράρχηση και αξιολόγηση των επιστημών.

Επιστέγασμα όλων αυτών αποτελούσε η παραδειγματική προστασία όλων των περιπλανώμενων συμπατριωτών του που αναζητούσαν στη Δύση μια δεύτερη πατρίδα, τους καλούσε δε να λάβουν φώτα από τους Λατίνους και «των Λατίνων διδάσκαλοι γένωνται το καθ' εξής» (Σάθα, ΜΒ, σ. 72). Ο Βησσαρίων συνέβαλε με όλες του τις δυνάμεις στην εξάπλωση και επικράτηση των φώτων της Ανατολής στη Δύση. Τα αποτελέσματα είναι έκδηλα στους σπουδαιότερους Έλληνες και Λατίνους διανοουμένους και, συνεπώς, στους πρωταγωνιστές της Αναγέννησης. Ως επιτειραμμένος του πάπα στην Μπολόνια εισηγήθηκε σειρά μεταρρυθμίσεων στους θεσμούς της πόλης, προέβη στην ανακαίνιση του πανεπιστημίου και στην ανέγερση νέων κτιρίων, ενώ ως συλλέκτης σπάνιων χειρογράφων και προμηθευτής πολύτιμων κειμένων δεν έθεσε μόνον τις βάσεις για τη δημιουργία της περίφημης Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στη Δημοκρατία της Βενετίας, αλλά και της υπηρεσίας εκείνης που φρόντιζε για την αντιγραφή χειρογράφων και για τις παραγγελίες και μεταφράσεις κειμένων, προσφέροντας έτσι εργασία σε πολλούς συμπατριώτες του που κατέφθαναν στην Ιταλία. Απέθανε στη Ραβένα το 1472, το δε σκήνος του μεταφέρθηκε στη Ρώμη και ετάφη στο παρεκκλήσιο του ναού των Αγίων Αποστόλων.

Οι εγκωμιαστικοί λόγοι που γράφτηκαν μετά το θάνατό του από τους σημαντικότερους πρωτεργάτες της Αναγέννησης τονίζουν τη μεγάλη απώλεια για τη Λατινική Εκκλησία, τη φιλοσοφία και τη θεολογία. Η πένθιμη φωνή του Μιχαήλ Αποστόλου από την Κρήτη ξεχωρίζει από όλες για την περιεκτικότητα και επιγραμματικότητα: «Θείας και αληθούς σωφροσύνης ετύγχανεν ων».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Mohler, *Kardinal Bessarion*, Paderborn, 1923, 407.
2. Βλ. J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, London, 1964.
3. Βλ. H. Hankins, *Plato in the Italian Renaissance*, New York, 1991, σ.σ. 195 κ.εξ.
4. Βλ. J. Hussey, *The Orthodox Church and the Byzantine Empire*, Oxford 1986, σ. 268 κ.ε.
5. Β. Στεφανίδου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι 1948, σ. 359.
6. Mohler, 2: 498. Πβ. Πρόκλου, στην *Πολιτ.*, Ι, 8.6-11.4
7. Venice 1523, ανατ. Frankfurt, 1965.
8. Εκδ. L. Mohler, Paderborn, 1942, τόμ. Ι, ΙΙ.
9. *Πβ.* Βησσαρίωνος, [επιστολή] *Μιχαήλωι*, εκδ. L. Mohler, σ.σ. 511–513 και PG 161, 689 A.
10. G.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, μετ. Μ. Κρίσπη, Αθήνα 1961, σ. 77.

24. Ο Αριστοτέλης και η Ιστορία των ζώων (25) του Αριστοτέλη, μεταφρασμένη από τον Θεόδωρο Γαζή (15ος αιώνας).
26. Το δωρητήριο έγγραφο με το οποίο ο Βησσαρίων χάρισε το 1468 τη βιβλιοθήκη του στη Βενετία.
27. Χαλκογραφία με τη μορφή του Διονύσιου Αρεοπαγίτη

27

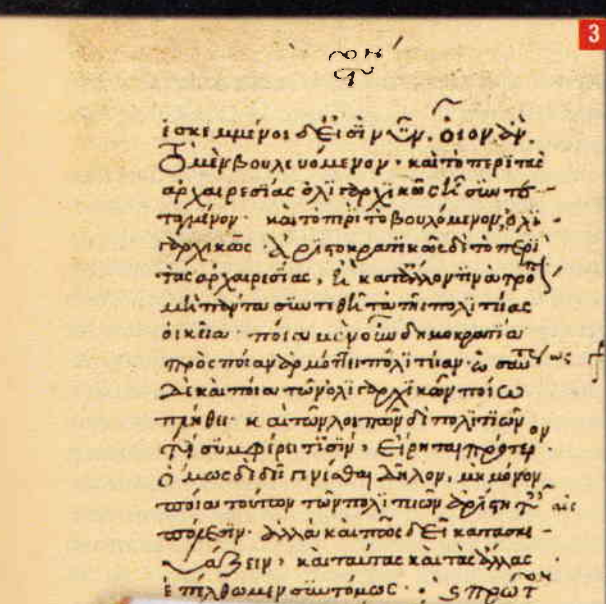

1

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ

1. Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης ανήκε στην ομάδα των Βυζαντινών λογίων που βρήκαν καταφύγιο στην Ιταλία μετά την Αλωση της Κωνσταντινούπολης (2) και μετέδωσαν τη διδασκαλία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη (4) στη Δύση. 3. Τα Πολιτικά του Αριστοτέλη σε ελληνικό αναγεννησιακό χειρόγραφο (Βιβλιοθήκη της Νάπολης). 5. Νόμισμα του Τζοβάνι Μέντιτσι

Της ΕΙΡΗΝΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ
διδάκτορος της Ιστορίας
του Πανεπιστημίου Αθηνών

Στην ιστορία της αναβίωσης των ελληνικών γραμμάτων και του ελληνικού πνεύματος στην Ιταλία σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι Βυζαντινοί λόγιοι που έφυγαν από την Κωνσταντινούπολη και γενικότερα από την Ανατολική Αυτοκρατορία πριν και μετά την Αλωση της Πόλης. Από τα τέλη του 14ου μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα έφταναν διαρκώς από την Ανατολή και κατέκλυζαν τις χώρες της Ευρώπης λόγιοι από βυζαντινές ή πρώην βυζαντινές περιοχές. Η εικόνα που θέλει τον Ελληνα σοφό να φεύγει μπροστά από τον Τούρκο κατακτητή σφίγγοντας στα χέρια του πολύτιμα χειρόγραφα και να τα διασώζει μεταφέροντας με αυτό τον τρόπο την αρχαία ελληνική γραμματεία στη Δύση, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Τα ελληνικά χειρόγραφα αναζητούνταν και αγοράζονταν από τους Δυτικούς πολλά χρόνια πριν από την Αλωση και Βυζαντινοί διανοούμενοι βρέθηκαν στη Δύση, όπου δίδαξαν την ελληνική γλώσσα και διέδωσαν την ελληνική σκέψη δεκαετίες πριν από το 1453. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, μεγάλο κύμα λογίων προσφύγων, όπως ήταν φυσικό, κατέφυγε στην Ιταλία για να διδάξει την ελληνική γλώσσα και την ελληνική σκέψη, εφ'όσον μάλιστα το κλίμα είχε ήδη διαμορφωθεί νωρίτερα από τις συνεχείς επαφές της δυτικής διανόησης με τα επιτεύγματα της ελληνικής κουλτούρας και αφού είχε προηγηθεί η διάδοση των ελληνικών στην Ιταλική χερσόνησο από τους «πρόδρομους» δασκάλους.

Ανάμεσα σε εκείνους, οι οποίοι ακολούθησαν το δρόμο προς τη Δύση και συνέβαλαν στο ουμανιστικό κίνημα που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται, ήταν και ο **Δημήτριος Χαλκοκονδύλης** (1423-1511), από τους τελευταίους μεγάλους δασκάλους των ελληνικών την εποχή της ιταλικής Αναγέννησης και από τους πρώτους λογίους που εκτίμησαν την αξία της τυπογραφίας και διείδαν το ρόλο που θα διαδραμάτιζε στην εξάπλωση του ανθρωπιστικού κινήματος.

Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, γόνος αρχοντικής οικογένειας, γεννήθηκε στην Αθήνα, πιθανόν τον Αύγουστο του 1423. Συγγενής (εξάδελφος) του Βυζαντινού ιστορικού της Αλωσης **Λαονίκου Χαλκοκονδύλη**, ακολούθησε την οικογένειά του στη φυγή της από την πόλη της Παλλάδας, το 1435, εξαιτίας προστριβών με τους Φλωρεντινούς δούκες της Αθήνας, **Ατσαγιόλι**. Οι Χαλκοκονδύληδες κα-

6. Οι Φιτσίνο και Πίκο ντελα Μιράντολα με τον Αγιο Αυγουστίνο και τους Λαντίνο, Αντζελο Πολιτσιάνο σε νωπογραφία του Ghirlandaio.
7. Ο Γερμανός ανθρωπιστής Γιόχαν Ρόιχλιν

τέφυγαν στο Δεσποτάτο του Μορέως, αλλά δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τη ζωή του Δημητρίου στον Μυστρά. Η πρώτη πληροφορία που υπάρχει προέρχεται από έναν μαθητή του, ο οποίος αναφέρει ότι το 1449 έφτασε στη Ρώμη, αφού είχε σπουδάσει φιλοσοφία, πιθανότατα κοντά στον **Γεώργιο Γεμιστό**. Στην ιταλική πρωτεύουσα συμπλήρωσε τις σπουδές του κοντά στον **Θεόδωρο Γαζή**, από τον οποίο ίσως διδάχθηκε και λατινικά. Η φιλία που ένωσε τους δύο άνδρες επισφραγίστηκε με τη διαθήκη του Γαζή, ο οποίος κληροδότησε αργότερα στον Δημήτριο την προσωπική βιβλιοθήκη του.

Μεταξύ των ετών 1452 και 1455 ο Χαλκοκονδύλης βρισκόταν στην Περούτζια, όπου πιθανότατα παρέδιδε μαθήματα ελληνικής και το 1455 επανήλθε στη Ρώμη. Εκεί παρέμεινε ώς το 1463 και με την παρουσία του συνέβαλε στην άμβλυνση της διαμάχης που είχε ξεσπάσει μεταξύ των Ελλήνων λογίων γύρω από την προτεραιότητα της αριστοτελικής ή της πλατωνικής σκέψης. Ο ίδιος, αν και οπαδός του Πλάτωνα, υπερασπίστηκε των θέσεων του Αριστοτέλη με ένα κείμενο, το οποίο όμως δεν διασώθηκε. Ας σημειωθεί ότι οπαδός των ιδεών του Αριστοτέλη ήταν ο Θεόδωρος Γαζής, εναντίον του οποίου στρεφόταν ένα μανιφέστο που είχε συντάξει άλλος Ελληνας, ο **Μιχαήλ Αποστόλης**. Η στάση του Χαλκοκονδύλη να υπερασπιστεί τη φιλοσοφία του Σταγιρίτη φανερώνει τα αισθήματα φιλίας που έτρεφε για τον αριστοτελικό δάσκαλο και προστάτη του, αφού, παρά την προσωπική κλίση του προς τον Πλάτωνα, πήρε μαχητικά το μέρος ενός αριστοτελικού.

Από το 1463 ώς το 1472 ο Χαλκοκονδύλης έζησε στην Πάντοβα, όπου ανέλαβε την έδρα των ελληνικών στο εκεί πανεπιστήμιο. Διασώζονται εναρκτήριοι λόγοι της διδασκαλίας του, που αντικατοπτρίζουν τα πιστεύω του και αποτελούν πολύτιμο υλικό για το πρόγραμμα διδασκαλίας των μαθημάτων της ελληνικής γλώσσας. Από τους λόγους αυτούς παρατίθενται χαρακτηριστικά αποσπάσματα (σε μετάφραση από τα λατινικά του **Κ. Γιαννακόπουλου** στο έργο *Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική Αναγέννηση, 330-1600*, Αθήνα 1985, 372-388): «Οταν, λοιπόν, [...] εκλέχθηκα δημόσια να διδάξω ελληνικά γράμματα, νόμισα σωστό να πω κάτι, που δεν είναι εκτός θέματος, πόση χρησιμότητα, ύφος και τελειότητα φέρνουν [τα ελληνικά γράμματα] και πώς η μελέτη της ελληνικής φιλολογίας έχει εξηγήσει και εξηγεί τα λατινικά γράμματα. [...] Πιστεύω ότι κανείς από σας δεν αγνοεί ότι οι Λατίνοι παρέλαβαν κάθε είδος ελευθερίων τεχνών από τους Ελληνες. Και άλλο τόσο είναι γνωστό ότι δημιουργοί όλων αυτών των τεχνών ήταν οι Ελληνες και το ίδιο το όνομα των τεχνών έχει τις ρίζες του στα ελληνικά. [...] Εφ' όσον η λατινική γραμματική συνδέεται με την ελληνική και φαίνεται να εξαρτάται από αυτή, πώς είναι δυνατόν να έχει κανείς μια πλήρη γνώση της, αν δεν γνωρίζει τα ελληνικά γράμματα; [...] Κανείς από εκείνους (τους παλαιούς Λατίνους συγγραφείς) δεν αγνοούσε τα ελληνικά γράμματα. Πραγματικά πολλοί από αυτούς τιμούσαν την ελληνική λογοτεχνία τόσο βαθιά ώστε αναρωτιέται κανείς αν γνώριζαν καλύτερα την ελληνική ή τη λατινική φιλολογία».

Ηταν από τους πρώτους λογίους που εκτίμησαν την αξία της τυπογραφίας και διείδαν το ρόλο που θα διαδραμάτιζε

8. Ο Πλάτωνας σε βιτρό ανώνυμου Γερμανού καλλιτέχνη του 13ου αιώνα.
9. Ανάγλυφο (15ος αιώνας μ.Χ.) με τη μορφή του Αριστοτέλη (Επισκοπικό Μέγαρο του Τρέντο).
10. Ο Μαρσίλιο Φιτσίνο σε μετάλλιο ανώνυμου δημιουργού της Αναγέννησης

Σε άλλον εναρκτήριο λόγο του, στις 10 Νοεμβρίου του 1464, ο Χαλκοκονδύλης ήταν τολμηρότερος στην υπεράσπιση της διδασκαλίας της ελληνικής: «Επειδή σχεδόν όλοι εκείνοι [οι Ρωμαίοι] κατανοούσαν τη γλώσσα τους όσο και την ελληνική, προτιμούσαν να εκφράζουν τις διαθέσεις του πνεύματός τους και την έννοια και υφή των πραγμάτων πιο συχνά στα ελληνικά παρά στα λατινικά». Και τελείωνε την ομιλία του προτρέποντας τους ακροατές και μελλοντικούς μαθητές του να στραφούν με επιμέλεια στην εκμάθηση των ελληνικών, όπως έκαναν και οι πρόγονοί τους Ρωμαίοι, οι οποίοι έστελναν τα παιδιά τους στην Αθήνα για να μορφωθούν καλύτερα: «Νέοι εσείς, [...] ασκηθείτε και προσθέστε τις σπουδές αυτές στις άλλες και είθε σ' αυτό να μιμηθείτε τους προγόνους σας. [...] Θα με βρείτε πάντα στη διδασκαλία των γραμμάτων αυτών πρόθυμο να σας βοηθήσω. [...] Να θεωρείτε σίγουρο ότι θα σας εκπαιδεύσω στη σπουδή των γραμμάτων αυτών και σε σύντομο χρόνο θα σας παράσχω ίσως όχι ευκαταφρόνητη παιδεία αυτών».

Δεν είναι γνωστό τι ακριβώς δίδαξε ο Χαλκοκονδύλης στην Πάντοβα. Είναι πιθανόν ότι εισήγαγε τους ακροατές του στις φιλοσοφικές θεωρίες του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και ότι μεγάλο μέρος της διδασκαλίας του αφιέρωσε στην παράδοση της ελληνικής γραμματικής. Εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι από τους επιφανέστερους μαθητές του ήταν ο νεαρός **Ιανός Λάσκαρις**, τον οποίο διέκρινε ο καθηγητής από τους άλλους συμμαθητές του.

Το 1472 ο Χαλκοκονδύλης εγκατέλειψε τα πανεπιστημιακά μαθήματά του στην Πάντοβα και εγκαταστάθηκε στη Φλωρεντία, χωρίς να γίνουν γνωστοί οι λόγοι που τον ώθησαν σε αυτή τη μετακίνηση. Πάντως, η πόλη των Μεδίκων κρατούσε αναμφισβήτητα τα σκήπτρα ως το σπουδαιότερο κέντρο ανθρωπιστικών σπουδών και επομένως πολλοί Έλληνες λόγιοι έτρεφαν τη φιλοδοξία να διδάξουν στην πόλη και στο Studium, όπου είχαν διακριθεί ο **Χρυσολωράς**, ο **Τραπεζούντιος** και ο **Αργυρόπουλος**. Η Φλωρεντία, επιπλέον, ήταν ο χώρος στον οποίο για πρώτη φορά καλλιεργούνταν παράλληλα οι δύο μεγάλες φιλοσοφικές κοσμοθεωρίες, ο αριστοτελισμός και ο πλατωνισμός. Το 1475 ο Χαλκοκονδύλης προτάθηκε επίσημα για την περίφημη *καθέδρα* των ελληνικών στη Φλωρεντία, όπου για δεκάξι χρόνια (ώς το 1490) θα περνούσε την πιο ήρεμη περίοδο της ζωής του, διδάσκοντας και αποκτώντας φήμη στην πνευματική κοινότητα της πόλης. Υποθέσεις μόνο μπορούμε να κάνουμε για τα είδη που υπηρέτησε με τη διδασκαλία του ο Χαλκοκονδύλης στο περίφημο Studium: ποίηση (**Όμηρο** και άλλους επικούς ποιητές), ρητορική (κυρίως **Ισοκράτη**) και φιλοσοφία (Πλάτωνα και Αριστοτέλη, ως οπαδός πλέον της θεωρίας του Αργυρόπουλου για τη σύντονη καλλιέργεια των δύο φιλοσοφιών). Ανάμεσα στο πλήθος των μαθητών του ξεχωρίζουν οι Ιταλοί: **Τζοβάνι Πίκο ντελα Μιράντολα** (Giovanni Pico della Mirandola), **Τζοβάνι Μέντιτσι** (Giovanni Medici) –ο μελλοντικός πάπας Λέων Ι΄– και ο **Πέτρος των Μεδίκων**, γιος του **Λαυρεντίου**, καθώς και πολλοί ξένοι που ήλθαν να τον ακούσουν, όπως ο **Γιόχαν Ρόιχλιν** (Johann Reuchlin), ο περιφημότερος από τους Γερμανούς ανθρωπιστές.

Στη Φλωρεντία, ο Έλληνας λόγιος, εκτός από τη διδασκαλία, αφοσιώθηκε και στην έκδοση ολόκληρου του σωζόμενου ποιητικού έργου του Ομήρου. Το *Ομήρου τα σωζόμενα* αποτελεί την απαρχή της ενασχόλησης του Χαλκοκονδύλη με την έκδοση βιβλίων, εργασία πολύ κοπιαστική, αν αναλο-

11. Η ανακάλυψη της τυπογραφίας έδωσε μεγάλη ώθηση στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση.

12. Ο Αντζελο Πολιτσιάνο σε μετάλλιο του Niccolò Fiorentino

γιστεί κανείς τις δυσκολίες να συγκεντρωθεί το χειρόγραφο υλικό και να τύχει της ανάλογης μελέτης. Ο ίδιος ο εκδότης σημείωνε ότι για να αποκαταστήσει το κείμενο χρησιμοποίησε πολλές πηγές και ότι συμβουλεύθηκε τα υπομνήματα του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης **Ευσταθίου**.

Το 1491 ο Δημήτριος εγκαινίασε την τρίτη φάση της σταδιοδρομίας του. Βρέθηκε στο Μιλάνο, χωρίς και πάλι να είναι γνωστοί οι λόγοι για τους οποίους εγκατέλειψε τη θέση του στη Φλωρεντία. Ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα στην αυλή του δούκα **Λουδοβίκου Σφόρτσα** και έγινε δεκτός με ενθουσιασμό αποκτώντας νέους μαθητές σε ένα κέντρο στο οποίο δεν είχαν καλλιεργηθεί συστηματικά τα ελληνικά γράμματα, παρ'όλο που στην πόλη είχαν διδάξει για λίγο χρονικό διάστημα οι **Μανουήλ Χρυσολωράς** και **Κωνσταντίνος Λάσκαρις**.

Στην πρωτεύουσα της Λομβαρδίας παρέμεινε μέχρι το 1500 και συνέχισε το εκδοτικό έργο του, με την παρουσίαση τριών βιβλίων: Ισοκράτης, *Λόγοι*, Χαλκοκονδύλης, *Ερωτήματα*, Λεξικό *Σουίδας*. Οταν τα γαλλικά στρατεύματα του **Λουδοβίκου ΙΒ΄** κατέλαβαν το Μιλάνο (1499), ο Δημήτριος εγκατέλειψε την πόλη και προσπάθησε ανεπιτυχώς να αναλάβει την έδρα των ελληνικών στη Βενετία. Στη συνέχεια κατέφυγε στη Φεράρα, απ' όπου ανακλήθηκε το 1501 από τη γαλλική κυβέρνηση για να ασκήσει πάλι διδακτικά καθήκοντα στην πόλη. Στη λομβαρδική πρωτεύουσα συνέχισε να διδάσκει μέχρι το θάνατό του σε βαθιά γεράματα, στην ηλικία των ογδόντα οκτώ ετών, το 1511.

Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης παντρεύτηκε σε μεγάλη ηλικία, όταν βρισκόταν στη Φλωρεντία, και από το γάμο του είχε αποκτήσει δέκα παιδιά, πολλά από τα οποία πέθαναν στη διάρκεια της παραμονής του στο Μιλάνο, γεγονός που σκίασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Η σταδιοδρομία του Χαλκοκονδύλη ως δασκάλου σε τρεις από τις σημαντικότερες πόλεις της ιταλικής Αναγέννησης, την Πάντοβα, τη Φλωρεντία και το Μιλάνο, συνέπεσε με το χρόνο που οι πόλεις αυτές βρίσκονταν στο κέντρο της ουμανιστικής παιδείας. Δίδαξε συνολικά περίπου τριάντα πέντε χρόνια και απέκτησε εκατοντάδες μαθητές, μεταξύ των οποίων ήταν και άνθρωποι που συνέχισαν το έργο του, όπως ο **Αγγελος Πολιτιανός** (Angelo Poli-ziano), ο οποίος έθρεψε μια μεγάλη ομάδα ελληνιστών, ο **Μαρσίλιο Φιτσίνο** (Marsillio Ficino), στενός συνεργάτης του στην πολύχρονη προετοιμασία της μετάφρασης του πλατωνικού έργου, και ο **Αλδος Μανούτιος**, ο οποίος παρακολούθησε μαθήματά του στο Μιλάνο. Η προσπάθειά του για τη διάδοση του ελληνικού πνεύματος κορυφώθηκε με την αδιάκοπη ενασχόλησή του με τη μετάφραση και έκδοση ελληνικών κειμένων. Ο Χαλκοκονδύλης υπήρξε ο πρώτος Ελληνας εκδότης στη Φλωρεντία και στο Μιλάνο. Κυκλοφόρησε τέσσερα βιβλία: *Ομήρου τα σωζόμενα* (1488), Ισοκράτης, *Λόγοι* (1493), Χαλκοκονδύλης, *Ερωτήματα* (περ. 1494), Λεξικό *Σουίδας* (1499). Είχε συναίσθηση του γεγονότος ότι για τη διάδοση των ελληνικών σπουδών δεν αρκούσαν μόνον καλοί καθηγητές και επιμελείς μαθητές, αλλά χρειάζονταν πλήρεις εκδόσεις των ελληνικών κειμένων και σωστό μεταφραστικό έργο, έτσι ώστε να υπάρξει η κατάλληλη υποδομή. Σ' αυτό το σκοπό αφοσιώθηκε ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης και με την παράλληλη προσφορά του στη διδασκαλία αναδείχθηκε σε σημαντικό παράγοντα της διάδοσης της ελληνικής σκέψης και παιδείας στην Ιταλία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, Αθήνα 1985.

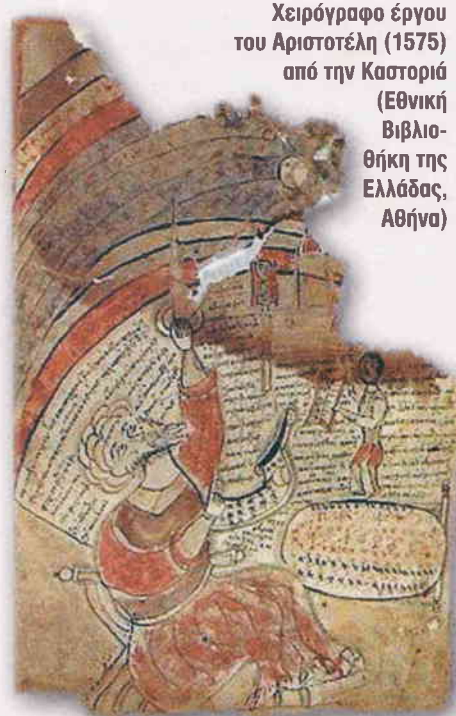
Κ. Στ. Στάικος, *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης*, Αθήνα 1989.

N. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, Αθήνα 1994

Βησσαρίων
1403
Γεννιέται στην Τραπεζούντα ο Βησσαρίων.
1432-1436
Επειτα από σπουδές στην Κωνσταντινούπολη μαθητεύει στη σχολή του Πλήθωνος στον Μυστρά. Ακολουθεί τους πλατωνικούς στοχασμούς.
1438-1439
Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας, με συζητήσεις για την ένωση των δύο Εκκλησιών, Ορθοδόξου και Καθολικής. Ο Βησσαρίων μάχεται για την προσέγγιση, με βασικό πολέμιο τον Μάρκο Ευγενικό.
1441
Γίνεται καρδινάλιος της Καθολικής Εκκλησίας.
1472
Ο καρδινάλιος Βησσαρίων πεθαίνει στη Ραβένα.

Δημήτριος Χαλκοκονδύλης
1423
Γεννιέται στην Αθήνα από αρχοντική οικογένεια ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης.
1435
Οι Χαλκοκονδύληδες εξαιτίας προστριβών με την οικογένεια Αισαγιόλι καταφεύγουν στον Μυστρά.
1449
Ο Δημήτριος φτάνει στη Ρώμη. Κοντά στον αριστοτελικό φιλόσοφο Θεόδωρο Γαζή σπουδάζει φιλοσοφία και λατινική γραμματεία.
1452-1455
Ο Δημήτριος διαμένει στην Περούτζια, όπου διδάσκει ελληνικά.
1455-1463
Επανέρχεται στη Ρώμη.
1463-1472
Μεταβαίνει στην Πάντοβα, όπου διδάσκει ελληνικά στο πανεπιστήμιο. Μεταξύ των μαθητών του είναι και ο Ιανός Λάσκαρις.
1472
Νέος σταθμός στη ζωή του η Φλωρεντία.
1475
Αναλαμβάνει την έδρα των ελληνικών στο Studium της Φλωρεντίας.
1491-1500
Διαμένει στο Μιλάνο, όπου διδάσκει.
1501
Επειτα από ένα σύντομο πέρασμα από τη Βενετία και τη Φεράρα, επανέρχεται στο Μιλάνο.
1511
Πεθαίνει στο Μιλάνο.

Ιωάννης Αργυρόπουλος
1394
Γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη ο Ιωάννης Αργυρόπουλος.
1438-1439
Ως διάκονος λαμβάνει μέρος στη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας.
1443
Στην Πάντοβα σπουδάζει λατινικά. Μετά το τέλος των σπουδών του επιστρέφει στην Πόλη. Στρατεύεται στην ομάδα των Ενωτικών και διδάσκει ελληνική γραμματολογία.
1453
Μετά την Αλωση διαφεύγει στη Φλωρεντία, όπου ασπάζεται τον καθολικισμό. Με την υποστήριξη της οικογένειας των Μεδίκων διδάσκει ελληνική γλώσσα και φιλοσοφία στην Ακαδημία.
1471
Επιδημία πανούκλας τον αναγκάζει να μετακινηθεί από τη Φλωρεντία.
1472-1477
Επειτα από σύντομο πέρασμα από την Ουγγαρία και τη Ρώμη, επιστρέφει στη Φλωρεντία, όπου διδάσκει ελληνικά.
1486
Πεθαίνει πάμπτωχος στη Ρώμη.

Χειρόγραφο έργου του Αριστοτέλη (1575) από την Καστοριά (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, Αθήνα)

Ιανός Λάσκαρις
1445
Γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη ο Ιανός Λάσκαρις.
1463-1472
Μεταβαίνει στην Πάντοβα για να γίνει μαθητής του Χαλκοκονδύλη.
1472-1492
Διαμένει στη Φλωρεντία. Στη διάρκεια της 20ετούς παρουσίας του διευθύνει τη Λαυρεντιανή βιβλιοθήκη.
1494
Ερχεται σε επαφή με τον Γάλλο βασιλιά Κάρολο Η΄. Θα αναπτύξει σχέσεις με τους ανθρώπους των γαλλικών γραμμάτων.
1535
Πεθαίνει στη Ρώμη.

Θωμάς Διπλοβατάτζης
1468
Γεννιέται στην Κέρκυρα ο Θωμάς Διπλοβατάτζης, από Κωνσταντινουπολίτες γονείς.
1490
Στη Φεράρα και τη Φλωρεντία ο Θωμάς σπουδάζει δίκαιο. Θα αφήσει σημαντικότατο έργο.

Μάρκος Μουσούρος
1470
Γεννιέται στο Ρέθυμνο ο Μάρκος Μουσούρος.
1486
Μεταβαίνει στη Φλωρεντία.
1494
Στη Βενετία γνωρίζεται με τον τυπογράφο Αλδο Μανούτιο. Θα εργαστεί πλάι του.
1497
Αρχίζει η εκδοτική δραστηριότητα του Μάρκου Μουσούρου.

ΙΩΑΝΝΗΣ

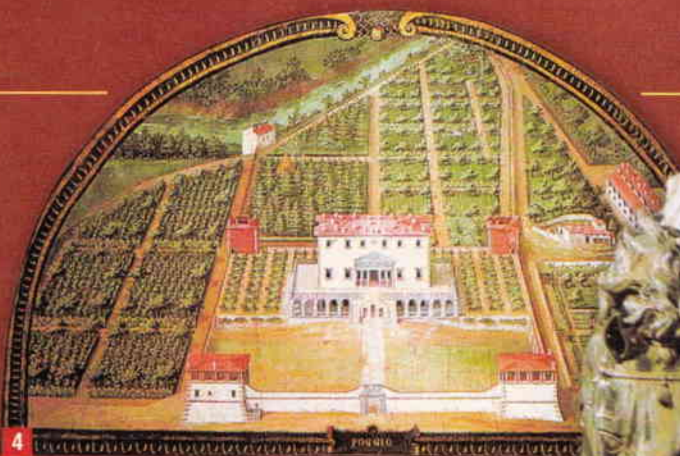
Του ΘΑΝΑΣΗ ΚΟΝΔΥΛΗ
υποψήφιου διδάκτορος Ευρωπαϊκής Μεσαιωνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Αναγέννησης

1. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο οποίος εκτέλεσε ...λλές διπλωματικές αποστολές στην Ιταλία πριν εγκατασταθεί στη Φλωρεντία όπου εργάστηκε για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Μικρογραφία ...ογράφου (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα)

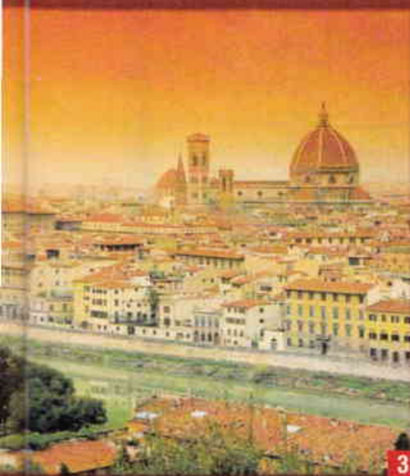
Ο **Ιωάννης Αργυρόπουλος** γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (1394). Από μικρός τάχθηκε στους κόλπους και στις τάξεις της εκκλησίας. Οταν ήταν ακόμη νεαρός διάκονος, πήρε μέρος στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1438-1439) και για πρώτη φορά ήρθε σε άμεση επαφή με τους μεγαλύτερους λογίους της Δυτικής Ευρώπης του 15ου αιώνα. Λίγα χρόνια αργότερα μετέβη στην Πάντοβα της Ιταλίας (1443), όπου έμεινε αρκετά χρόνια κι έμαθε λατινικά. Εκείνα τα χρόνια πρέπει να είχε αντιληφθεί ότι πλησίαζε το τέλος της Κωνσταντινούπολης, αλλά και το ότι ο Ελληνισμός μπορούσε να επιζήσει και να συντηρηθεί στην Ιταλία, στις αυλές των πλουσίων και των ουμανιστών ηγεμόνων των διάφορων κρατιδίων. Παρά ταύτα, επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη που υπεραγαπούσε και δεν έφυγε από αυτήν παρά μονάχα μετά την Αλωσή της από τους Τούρκους (1453). Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της παραμονής του στη Βασιλεύουσα διακρίθηκε ως καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας και ως ηγέτης της θρησκευτικοπολιτικής κίνησης γι[α] την ένωση των Εκκλησιών.

Η Αλωση της Κωνσταντινούπολης απλώς επιβεβαίωσε τις απόψεις του Αργυρόπουλου για την πο[λι]τική πορεία του Ελληνισμού. Ετσι, μετά την Αλω[σ]η, μετέβη κι αυτός μαζί με πολλούς άλλους ω[ς] πρόσφυγας στη Φλωρεντία, όπου και προσχώρησ[ε] στον καθολικισμό. Εκεί βρέθηκε σε ένα φιλικό περιβάλλον, διαμορφωμένο ήδη από τα προηγούμεν[α] ταξίδια του και μπήκε στην προστασία των Μεδ[ί]κων, που την εποχή εκείνη είχαν την εξουσία. Ηγεμόνας της πόλης ήταν ο **Κοσμάς Μέδικος** (143[4]-1464), ο οποίος είχε ονομαστεί και «Περικλής τ[ης] Φλωρεντίας» λόγω της αγάπης που έδειχνε στις τέχνες και τα γράμματα, ιδιαίτερα δε στην ελληνικ[ή] φιλοσοφία και διανόηση των κλασικών χρόν[ων]

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Μάλιστα, είχε ιδρύσει στη Φλωρεντία την Πλατωνική Ακαδημία, για να διαδώσει τις ιδέες του πολύ γνωστού και διάσημου στην Ιταλία **Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνος**. Οταν ο Αργυρόπουλος έφτασε στη Φλωρεντία, εκτιμήθηκε πολύ από τον Κοσμά Μέδικο, ο οποίος τον προσέλαβε ιδιαίτερο δάσκαλο της αρχαίας ελληνικής για το γιο του, Λαυρέντιο. Οταν ο Λαυρέντιος ανέλαβε τη διοίκηση της Φλωρεντίας, ανέθεσε στον Αργυρόπουλο τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και φιλοσοφίας στην Ακαδημία -με την υποστήριξη και του μαθητή του και Ιταλού ουμανιστή **Δονάτου Ατσαγιόλι** (Donato Acciauoli)- και δίδαξε σε αυτή τη θέση αρκετά χρόνια. Ο Αργυρόπουλος γρήγορα έγινε γνωστός στους λόγιους κύκλους της Ιταλίας κι έτσι ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τον **Λαυρέντιο Μέδικο** να δώσει νέα αίγλη στην Ακαδημία, αλλά και στην πόλη του γενικά. Πράγματι, ο Λαυρέντιος δεν έπεσε έξω στις προβλέψεις του και η επιτυχημένη διδασκαλία του Αργυρόπουλου εξέτεινε τη φήμη του σε όλη την Ιταλία. Ετσι, πολλοί μαθητές συνέρρεαν από κάθε γωνιά της Ιταλίας, αλλά και έξω από αυτήν, προκειμένου να ενταχθούν στους κύκλους των μαθημάτων του Ιωάννη Αργυρόπουλου. Μεταξύ των μαθητών του εξέχουσα θέση έχουν οι Δονάτος Ατσαγιόλι και **Αγγελος Πολιτσιάνο** (Angelo Poliziano). Αλλος σημαντικός μαθητής του Αργυρόπουλου (και συγγενής του γνωστού **Ιωάννη Χρυσολωρά**) ήταν και ο **Ιωάννης Μαρία Φίλελφος**, γιος του γνωστού Ιταλού ουμανιστή **Φραγκίσκου Φίλελφο** (Francesco Filelfo).

Ο Αργυρόπουλος ήταν θαυμαστής κυρίως του **Αριστοτέλη**, αλλά δεν απέρριπτε και τον **Πλάτωνα.** Εξάλλου σε όλη τη διδακτική διαδρομή του στην Ιταλία δίδαξε τόσο για τον Πλάτωνα όσο και για τον Αριστοτέλη με την ίδια επιτυχία. Το μάθη-

2. Η Φλωρεντία σε έργο του Giorgio Vasari (16ος αιώνας μ.Χ.) και σε σύγχρονη φωτογραφία (3).
4. Η έπαυλη των Μέδικων σε αναγεννησιακή νωπογραφία και σε σύγχρονη φωτογραφία (5).
6. Το έφιππο άγαλμα του Κοσμά των Μεδίκων στη Φλωρεντία. Ο Μέδικος υπήρξε προστάτης του Αργυρόπουλου

7, 8. Ηθικά και Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη σε αναγεννησιακές εκδόσεις

μά του στο πανεπιστήμιο ήταν μάλλον πρωτοποριακό, καθώς οι μαθητές του κρατούσαν σημειώσεις και αργότερα πήγαιναν στο σπίτι του και μέσα από μια συζήτηση υπέβαλλαν σε αυτόν τις απορίες και τις ερωτήσεις που είχαν. Ο Αργυρόπουλος, πέρα από τις καταπληκτικές γνώσεις φιλοσοφίας που είχε, πιο μεγάλη εντύπωση έκανε στους μαθητές του για το γεγονός ότι γνώριζε πολύ καλά τη λατινική γλώσσα, την οποία έμαθε στην Ιταλία όπου και πέρασε πολλά χρόνια της ζωής του, τόσο πριν όσο και μετά την Αλωση της Κωνσταντινούπολης. Και αυτό του έδινε τη δυνατότητα να κρίνει και να σχολιάζει τους Ρωμαίους φιλοσόφους. Ιδιαίτερα δε τον ίδιο τον **Κικέρωνα**, προς τον οποίο ήταν ιδιαίτερα εχθρικός και του οποίου τη φήμη ως φιλοσόφου τη θεωρούσε μάλλον υπερβολική. Μάλιστα έλεγε ότι ο Κικέρωνας δεν γνώριζε καλά την ελληνική γλώσσα και δεν μπορούσε να κατανοήσει τα διδάγματα των Ελλήνων φιλοσόφων γιατί ήταν ημιμαθής! Αυτή η γνώμη του Αργυρόπουλου κι άλλες παρόμοιες για τους Ρωμαίους φιλοσόφους της Αρχαιότητας επηρέασαν πολύ και τους μαθητές του, οι οποίοι πλέον έβλεπαν μέσα από ένα διαφορετικό πρίσμα τη φιλοσοφία των αρχαίων κλασικών, Ελλήνων και Ρωμαίων.

Η Αλωση της Κωνσταντινούπολης απλώς επιβεβαίωσε τις απόψεις του Αργυρόπουλου για την πτωτική πορεία του Ελληνισμού

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος δίδαξε από την έδρα της πλατωνικής φιλοσοφίας μέχρι και το 1471, οπότε και εγκατέλειψε τη Φλωρεντία λόγω της πανώλους που έπεσε εκεί και χτύπησε και την οικογένειά του. Εκείνη τη χρονιά έχασε δύο παιδιά του, ενώ δύο άλλα έζησαν. Μετά τη φυγή του από τη Φλωρεντία, ο Αργυρόπουλος πήγε στην αυλή του Ούγγρου βασιλιά **Ματθία Κορβίνου** για να διδάξει ελληνικά, αλλά δεν παρέμεινε για πολύ καιρό. Ακούραστος καθώς ήταν, από την Ουγγαρία επέστρεψε στην Ιταλία και πήγε στη Ρώμη, όπου βρήκε τον Έλληνα φίλο του, το γνωστό **Βησσαρίωνα**, αλλά και το νεαρό, και μετέπειτα πάπα, **Σίξτο Δ΄**. Στη Ρώμη ασχολήθηκε με τις μεταφράσεις και δεν είχε πολύ χρόνο για διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και φιλοσοφίας. Παρά ταύτα, δίδαξε αρκετά την αριστοτελική φιλοσοφία με μεγάλη επιτυχία. Γρήγορα, όμως, τον κυρίεψε η νοσταλγία για την αγαπημένη του πόλη, τη Φλωρεντία, και το οικείο περιβάλλον που είχε εγκαταλείψει λίγα χρόνια πριν. Ετσι, γρήγορα εγκατέλειψε τη Ρώμη και το 1477 βρισκόταν πάλι στη Φλωρεντία, όπου δίδασκε τα ελληνικά. Λίγα χρόνια αργότερα, κουρασμένος πια και γέρος, αποσύρθηκε για τελευταία φορά στη Ρώμη. Εκεί, δυστυχώς γι' αυτόν, έπεσε σε έσχατη ένδεια, και μάλιστα έφτασε στο σημείο να πουλάει τα βιβλία του για να ζήσει. Ο θάνατος δεν άργησε να τον βρει γύρω στο 1486.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος είχε αποκτήσει μεγάλη φήμη στην Ιταλία, πιο πολύ ως δάσκαλος των ελληνικών και της φιλοσοφίας παρά ως συγγραφέας, αντιγραφέας ή μεταφραστής. Παρά ταύτα, τ

συγγραφικό του έργο δεν είναι αμελητέο. Επίσης, και οι μεταφράσεις έργων του Αριστοτέλη, όπως τα *Πολιτικά* και τα *Ηθικά* από τα ελληνικά στα λατινικά, και διάφορων άλλων έργων κλασικών και θεολογικές μελέτες είναι πολύ σημαντικά έργα. Αναλυτικότερα, τα σπουδαιότερα συγγράμματά του είναι τα εξής: 1) *Εκκλησιαστικά ποιήματα,* 2) *Περί συλλογισμού,* 3) *Περί Αριστοτελικής Φιλοσοφίας,* 4) *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος προς τον Δούκα Νικόλαο Νοταρά,* 5) *Λόγος περιττής Συνόδου της Φλωρεντίας,* 6) *Λύσεις φιλοσοφικών ζητημάτων προς τους εκ Κύπρου προτείναντας,* 7) *Σχόλια εις τα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλους.* Κοντά σε αυτά, οι σπουδαιότερες μεταφράσεις στα λατινικά από τα ελληνικά είναι: 1) Αριστοτέλους: *Περί φυσικής ακροάσεως, Ηθικά Νικομάχεια, Περί ουρανού, Περί γενέσεως και φθοράς, Μετεωρολογικά, Περί ψυχής, Περί αισθήσεως, Περί μνήμης,* 2) Βασιλείου του Μεγάλου *Ομιλία εις εξαήμερον.*

Η συμβολή του Ιωάννη Αργυρόπουλου στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στην Ευρώπη είναι μεγίστη. Ειδικά στη Φλωρεντία, όπου διέμεινε αρκετά χρόνια, τον θεωρούσαν και ήταν από τους πλέον σημαντικούς Ελληνες εκπρόσωπους του 15ου αιώνα στη διδασκαλία των ελληνικών και της φιλοσοφίας μαζί με τον **Μιχαήλ Μάρουλλο Ταρχανιώτη**, μετά τον Μανουήλ Χρυσολωρά, που δίδαξε στο εκεί πανεπιστήμιο στα τέλη του 14ου αιώνα (1396-1399). Η εκτίμηση που απολάμβανε στη Φλωρεντία ο Αργυρόπουλος ήταν μεγάλη όχι μόνο από τους λογίους της πόλης, αλλά και από τους μαθητές του. Ενας από αυτούς, ο περίφημος λόγιος Δονάτος Ατσαγιόλι έλεγε ότι όταν ο Αργυρόπουλος δίδασκε, τότε φαινόταν να αναγεννώνται οι χρόνοι των αρχαίων φιλοσόφων. Ο Αργυρόπουλος στη Φλωρεντία ήταν αυτός ο οποίος πραγματικά έδωσε ώθηση στις ελληνικές σπουδές και στη μελέτη της ελληνικής φιλοσοφίας, κάτω από ένα νέο και καινοτόμο πνεύμα και προοπτική. Γρήγορα η φήμη του ως δασκάλου της ελληνικής αλλά και της λατινικής γλώσσας διαδόθηκε και πέρα από την Ιταλία και για μερικά χρόνια επισκέφθηκε την αυλή του Ούγγρου βασιλιά, για να διδάξει και εκεί. Πέρα από τη διδασκαλία του, που έκανε ιδιαίτερη εντύπωση στους συγχρόνους του, με τις μεταφράσεις του στα λατινικά των Ελλήνων κλασικών και ιδιαίτερα του Αριστοτέλη, έδωσε τη δυνατότητα στους λογίους Ιταλούς ουμανιστές της εποχής του να γνωρίσουν το ελληνικό πνεύμα και την αρχαία ελληνική διανόηση στην πιο τέλεια μορφή τους. Δικαίως θα μπορούσε να πει κάποιος πως αν θεωρήσουμε ότι ο Χρυσολωράς ήταν αυτός από τους Ελληνες ο οποίος συνέβαλε στο ξεκίνημα της αναγέννησης των ελληνικών σπουδών στη Φλωρεντία και την Ιταλία, τότε ο Αργυρόπουλος ήταν από τους πιο άξιους συνεχιστές του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 45-48.

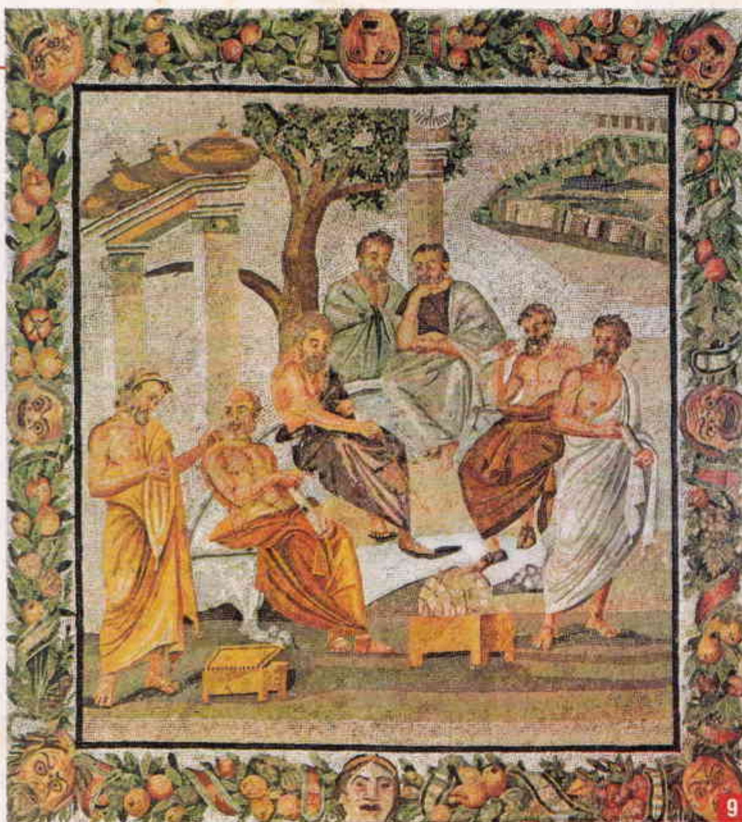
Ζαβίρας Γεώργιος, *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 1872, σ. 63-64.

Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία της Νέας Ελλάδας*, Αθήνα 1925, σ. 252.

E. Legrand, *Bibliographie Hellénique, XVe et XVIe siécle*, Παρίσι 1962, pp. 81/97/132.

J. Burckhardt, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

P. Burke, *The Renaissance*, Macmillan, Λονδίνο 1987. ■

9

9. Απεικόνιση της Ακαδημίας του Πλάτωνα σε μωσαϊκό (1ος αιώνας μ.Χ.) της Πομπηίας (Εθνικό Μουσείο Νεάπολης).
10. Προτομή του Ιταλού φιλόσοφου Φραντσέσκο Φίλελφο και ανάγλυφο με τη μορφή του Ούγγρου βασιλιά Ματθία Κορβίνου (11)

10

11

Βησσαρίων
(1403-1472)

Καρδινάλιος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, γεννημένος στην Τραπεζούντα. Σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα στον Μυστρά, όπου συνδέθηκε με το φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα. Περιεβλήθη το μοναχικό σχήμα το 1423 και στη συνέχεια έγινε αρχιεπίσκοπος Νικαίας το 1437. Συμμετείχε με σχεδόν όλους τους κορυφαίους Βυζαντινούς κληρικούς και φιλοσόφους στη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας υπερασπιζόμενος την Ορθόδοξη Εκκλησία αλλά τασσόμενος υπέρ της ενότητας των Εκκλησιών. Ηταν βαθύς γνώστης της κλασικής ελληνικής γραμματείας και ιδιαιτέρως του Πλάτωνα. Ωστόσο, επηρεάστηκε από τη σχολαστική θεολογία του Θωμά Ακινάτη και τέλος ασπάστηκε το ρωμαιοκαθολικό δόγμα. Εκτοτε εγκαστάθηκε στην Ιταλία και έγινε καρδινάλιος από τον πάπα Ευγένιο Δ΄. Συνέβαλε αποφασιστικά στη διάδοση του πλατωνισμού στη Δύση και θεωρείται πρωταγωνιστής του ουμανισμού και της Αναγέννησης στη Δύση. Η πλούσια συλλογή χειρογράφων και βιβλίων του κοσμεί τη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Εχει μεγάλο συγγραφικό-φιλοσοφικό έργο με σημαντικότερο το «Ελεγχος των κατά του Πλάτωνος βλασφημιών». Πέθανε στη Ραβένα το Νοέμβριο του 1472.

Δημήτριος Χαλκοκονδύλης
(1423-1511)

Ελληνας λόγιος και συγγραφέας των χρόνων της Αναγέννησης γεννημένος στην Αθήνα, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας. Ηταν συγγενής του Βυζαντινού ιστορικού Λαονίκου Χαλκοκονδύλη. Η οικογένειά του έφυγε από την Αθήνα το 1435 και εγκαστάθηκε στον Μυστρά και το 1449 έφτασε στη Ρώμη, αφού προηγουμένως είχε σπουδάσει κοντά στον Πλήθωνα. Στη Ρώμη μαθήτευσε κοντά στον Θεόδωρο Γαζή, με τον οποίο συνδέθηκε φιλικά. Δίδαξε στην Περούτζια τα έτη 1452-1455 και μετά στη Ρώμη μέχρι το 1463, συμμετέχοντας στη διαμάχη πλατωνιστών και αριστοτελιστών, καθώς ο ίδιος ήταν επηρεασμένος από την πλατωνική σκέψη, αλλά υπεράσπισε επίσης και την αριστοτελική φιλοσοφία. Μετά το 1463 δίδαξε ελληνική φιλολογία στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας και στη συνέχεια, μετά το 1472, στο πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας, όπου και εξέδωσε ολόκληρο το ποιητικό έργο του Ομήρου. Το 1491 έφυγε για το Μιλάνο, στο οποίο παρέμεινε μέχρι το 1500, διδάσκοντας ελληνική φιλοσοφία και λογοτεχνία. Επέστρεψε στο Μιλάνο όπου και πέθανε σε ηλικία 88 ετών. Εκτός από τον Ομηρο, εξέδωσε τον Ισοκράτη το 1492 και το Λεξικό Σουίδα το 1499, αναδεικνυόμενος έτσι σε πρωταγωνιστή της αναγέννησης των ελληνικών γραμμάτων κατά τους 15ο και 16ο αιώνες.

Ιωάννης Αργυρόπουλος
(1394-1486)

Ελληνας λόγιος και κληρικός, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη. Πήρε μέρος στη Σύνοδο της Φλωρεντίας το 1438 και στη συνέχεια εγκαταστάθηκ στην Πάντοβα. Σπούδασε φιλοσοφία και θεολογία και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έμεινε μέχρι την Αλωση, τασσόμενος υπέρ της ένωσης των Εκκλησιών. Μετά την Αλωση της Πόλης έφυγε στη Φλωρεντία, ασπάστηκε τον καθολικισμό και δίδαξε στην πλατωνική ακαδημία στην έδρα της ελληνικής ποίησης και φιλοσοφίας. Ητα προστατευόμενος του ηγεμόνα της Φλωρεντίας Κοσμά Μέδικου, ο οποίος μάλιστα του ανέθεσε τη μόρφωση του γιου του Λαυρέντιου. Η φήμη του Αργυρόπουλου ως ελληνιστή έφερνε αρκετούς νέους στη Φλωρεντία για να παρακολουθούν τα μαθήματά του. Ο Αργυρόπουλος έγινε πράγματι κορυφαί μορφή των γραμμάτων στην Ιταλία. Πολλοί διάσημοι της εποχής ήταν μαθητές του· εκτός από τον Πέτρο και τον Λαυρέντιο των Μεδίκων, ο Δονάτος Ατσαγιόλι, ο Αγγελος Πολιτσιάνο, ο Ιωάννης Φίλελφος κ.ά. Ο Αργυρόπουλος ήταν δεινός αριστοτελιστής, αλλά γνώριζε καλά και την πλατωνική σκέψη. Το 1471 εγκατέλειψε τη Φλωρεντία εξαιτίας της πανώλους και έφυγε στη Ρώμη, κοντά στον Βησσαρίωνα. Επέστρεψε στη Φλωρεντία το 1477 για λίγο και στο τέλος εγκαταστάθηκε ξαν στη Ρώμη, όπου έζησε σε μεγάλη φτώχεια μέχρι το θάνατό του. Σημαντικότερα έργα του ήταν: «Περί αριστοτελικής φιλοσοφίας», «Σχόλια Ηθικά Νικομάχεια» κ.ά.

Ιανός Λάσκαρις
(1445-1535)

Λόγιος και διπλωμάτης, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την Αλωση της Πόλης κατέφυγε στην Κρήτη και μετά στη Βενετία με εντολή του Βησσαρίωνα. Σπούδασε στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας κοντά στον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη. Ο Λάσκαρις έμεινε στην Πάντοβα μέχρι το 1472 και στη συνέχεια έφυγε για τη Φλωρεντία, όπου ανθούσαν τα ελληνικά γράμματα. Εκεί ο Λάσκαρις δίδαξε την ελληνική φιλοσοφία και λογοτεχνία, ενώ ο Λαυρέντιος των Μεδίκων τον προέτρεψε να συλλέξει χειρόγραφα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, που σώζονταν ακόμη στην Ελλάδα. Ο Λάσκαρις πράγματι ταξίδεψε στις ελληνικές χώρες για αναζήτηση χειρογράφων, στη Θεσσαλονίκη, το Αγιον Ορος, την Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη, όπου κατ' εντολή του Λαυρέντιου των Μεδικων εξέτασε επί τόπου και την πολιτική κατάσταση, εν όψει της οργάνωσης σταυροφορίας. Τα χειρόγραφα του Λασκάρεως πλούτισαν τη μεγάλη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας. Μαθητής του υπήρξε ο Μάρκος Μουσούρος. Το 1494 ο Λάσκαρις τάχθηκε με το μέρος του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Η΄. Πέθανε στη Ρώμη σε ηλικία 90 ετών και τάφηκε στην εκκλησία της Αγίας Αγάθης. Το μεγάλο μίσος του για τους Τούρκους και η αγωνία του για το μέλλον του Ελληνισμού ήταν τα χαρακτηριστικά του έντονου πατριωτισμού του. Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιοθήκης του βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι.

Μάρκος Μουσούρος
(1470-1517)

Ελληνας φιλόλογος, ο επιφανέστερος ίσως της αναγεννησιακής περιόδου, γεννημένος στο Ηράκλειο Κρήτης. Σπούδασε αρχικά στον Χάνδακα, στο σχολείο της Αγίας Αικατερίνης του Σινά και αργότερα στην Ιταλία. Το 1486 έφυγε για τη Φλωρεντία όπου μαθήτευσε κοντά στο μεγάλο Ελληνα λόγιο Ιανό Λάσκαρι. Από το 1494 εγκαταστάθηκε στη Βενετία, όπου γνωρίστηκε με τον εκδότη ουμανιστή Αλδο Μανούτιο, ο οποίος εντυπωσιάστηκε από τις τεράστιες γνώσεις του Μάρκου Μουσούρου για την κλασική ελληνική γραμματεία. Ο Μανούτιος συνεργάστηκε έκτοτε στενά με τον Μουσούρο στις εκδόσεις Ελλήνων φιλοσόφων και ποιητών. Με επιμέλεια του Μάρκου Μουσούρου εκδόθηκαν τα έργα του Αριστοφάνη το 1498, καθώς και δύο τόμοι με τίτλο *Ελληνες Επιστολογράφοι* το επόμενο έτος. Ο Μουσούρος έγινε γρήγορα διάσημος. Δίδαξε ελληνική φιλολογία στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας και στην Πλατωνική Ακαδημία της Βενετίας, όπου εγκαταστάθηκε συνδεόμενος με την ανώτερη κοινωνική τάξη της πόλης. Εξέδωσε τραγωδίες του Ευριπίδη το 1503 και το 1513 τα άπαντα του Πλάτωνα. Φλεγόμενος από το πάθος του για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Τούρκους, προσπάθησε να πείσει τον πάπα Λέοντα Ι΄ να παρέμβει στους Ευρωπαίους ώστε να βοηθήσουν προς το σκοπό αυτό. Η φήμη του στην Ιταλία ήταν τεράστια και ανέλαβε την οργάνωση της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στη Βενετία. Πέθανε στη Ρώμη το 1517.

Θωμάς Διπλοβατάτζης
(1468-1541)

Ελληνας λόγιος από την Κωνσταντινούπολη, γεννημένος στην Κέρκυρα, όπου είχε καταφύγει η οικογένειά του μετά την Αλωση. Ο πατέρας του, ο πρίγκιπας Γεώργιος Διπλοβατάτζης, από αρχοντική βυζαντινή οικογένεια της Θράκης, πολέμησε στο πλευρό των βασιλέων της Ισπανίας και σκοτώθηκε έξω από τα τείχη της Γρανάδας, πολεμώντας ως αρχηγός ιππικού ενάντια στους Μαυριτανούς. Ο Θωμάς Διπλοβατάτζης, με την προτροπή της μητέρας του Μαρίας Λασκάρεως, σπούδασε φιλοσοφία και νομικά στο πανεπιστήμιο του Σαλέρνο, στη Φεράρα και στην Πάντοβα. Το 1490 έγινε διδάκτωρ και διορίστηκε στην υπηρεσία του ηγεμόνα Ιωάννη Σφόρτσα, τοποτηρητής στο Δικαστήριο του Πέζαρο, ενώ το 1492 ανέλαβε καθήκοντα εισαγγελέα στο Πέζαρο. Παρέμεινε εκεί και μετά την πτώση των Σφόρτσα από τον Καίσαρα Βοργία. Στη συνέχεια, παραιτήθηκε το 1505 και εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, κοντά στον πάπα Ιούλιο Β΄. Δίδαξε νομικά στη Βενετία και κατόπιν επέστρεψε στο Πέζαρο, όπου έζησε ώς το θάνατό του το 1541. Εχει πλούσιο συγγραφικό έργο, το οποίο τον κατατάσσει στους κορυφαίους μελετητές του βυζαντινού και του ρωμαϊκού δικαίου. Τα σημαντικότερα έργα του είναι: «Περί των ενδόξων νομομαθών», που γράφτηκε στα λατινικά, «Η επιτομή των Βίων του Πλουτάρχου», «Ο βίος Ιννοκεντίου Δ΄» κ.ά.

Ο Ιανός Λάσκαρις έφυγε μετά την Αλωση από την Κωνσταντινούπολη σε ηλικία 8 ετών και υπό την προστασία του Βησσαρίωνα αναδείχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους Ελληνες λογίους της Δύσης (χαλκογραφία από την «Ιστορία του Ελληνικού Εθνους» του Κων. Παπαρρηγόπουλου)

ΙΑΝΟΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ

Του ΝΙΚΟΛΑΟΥ Μ. ΤΣΑΓΚΑ
καθηγητή Γαλλικής Φιλολογίας - ιστορικού

Οι σύγχρονοί του τον αναφέρουν ως Ρυνδακηνό, όχι γιατί γεννήθηκε στη Ρύνδακο, πολίχνη της Προποντίδας, αλλά διότι οι πρόγονοί του κατοικούσαν εκεί ή κατάγονταν από εκεί. Οταν έπεσε η Κωνσταντινούπολη ήταν 8 χρόνων. Φαίνεται ότι τα πρώτα χρόνια έμεινε στην Κωνσταντινούπολη, ύστερα οδηγήθηκε στην Κρήτη και από εκεί στη Βενετία, με εντολή του καρδινάλιου **Βησσαρίωνα**. Η Βενετία ήταν ακόμη το δεύτερο Βυζάντιο, ο δε Βησσαρίων είχε συγκεντρώσει γύρω του κύκλο λογίων, γνωστό ως «Ακαδημία του Βησσαρίωνα».

Το 1463 ο Βησσαρίων ορίζεται αποστολικός απεσταλμένος του πάπα στη Βενετία (Legatus), κηρύσσοντας σταυροφορία κατά των Τούρκων (πρβ. Henri

2

2. Ο Λαυρέντιος των Μεδίκων, προστάτης του Ιανού Λασκάρεως, σε μετάλλιο του Niccolò Fiorentino.
3. Ο Ιωάννης Παλαιολόγος στη Φεράρα και η δεξίωσή του από τον πάπα (ανάγλυφο της Χαλκής πύλης του Αγίου Πέτρου)

3

4. Ο απόπλους του Ιωάννη Παλαιολόγου από την Κωνσταντινούπολη και από τη Βενετία (5) (Ανάγλυφα από τη Χαλκή πύλη του ναού του Αγίου Πέτρου).
6. Ορειχάλκινη προτομή του Ιωάννη Β' Παλαιολόγου (Μουσείο Βοργία, Ρώμη)

Vast, Le cardinal Bessarion, Paris 1878, σ. 269). Με εντολή του μεγάλου αυτού κληρικού, και με δικά του έξοδα, ο νεαρός **Ιανός Λάσκαρις** αποστέλλεται στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας, όπου δίδασκε ο **Δημήτριος Χαλκοκονδύλης** (1423-1511), ο οποίος υπήρξε διδάσκαλος και προστάτης. Εμεινε εκεί μέχρι το 1472. Ο θάνατος του Βησσαρίωνα υπήρξε πλήγμα όχι μόνο για τον Λάσκαρι, αλλά για όλους τους Ελληνες, υπήρξε εθνικό πένθος.

Ο Λάσκαρις ήταν τότε 28 ετών και αναχώρησε για τη Φλωρεντία, στην αυλή του **Λαυρέντιου του Μεγαλοπρεπούς**. Το 1360 η σύγκλητος της Φλωρεντίας είχε ιδρύσει έδρα ελληνικών σπουδών– η πρώτη έδρα ελληνικής όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά και σε όλη τη Δυτική Ευρώπη. Ο πρώτος καθηγητής υπήρξε ο **Λεόντιος Πιλάτος**, διδάσκαλος του **Πετράρχη** και του **Βοκάκιου**, αλλά και γνωστός μεταφραστής στη λατινική της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Το πανεπιστήμιο εκείνο οργανώθηκε καλύτερα και ο **Μανουήλ Χρυσολωράς** (1350-1415), που είχε έλθει ως πρεσβευτής του Βυζαντίου για να ζητήσει βοήθεια εναντίον των Τούρκων, έγινε καθηγητής στην έδρα των ελληνικών. Διάδοχός του στην εν λόγω έδρα υπήρξε ο **Γκουαρίν ντα Βερόνα** (Guarino da Verona), που διατήρησ την έδρα μέχρι το 1415. Μετά ταύτα δίδαξε στο Studium της Φλωρεντίας ο Σικελός **Ιωάννης Αουρίσπα** (Aurispa), και διάδοχος αυτού ο μεγάλος **Φιλελφος**, ο καλύτερος ελληνιστής της εποχής του.

Το μίσος κατά των Τούρκων ήταν η κινητήρια δύναμη που ωθούσε τους Βυζαντινούς λογίους να καταφεύγουν στην Ιταλία

Με την άνοδο των Μεδίκων αρχίζει καινούργι εποχή. Η μόδα ήταν η εκμάθηση της ελληνικής. Ο μεγάλος πλατωνιστής **Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων** εγκαθίσταται στην πόλη και αρχίζει τη διδασκαλία του Πλάτωνα. Ο Λάσκαρις ανοίγει φροντι στήριο στη Φλωρεντία και έχει διασωθεί ένα από τ πρώτα του μαθήματα (πρβ. Henri Vast, *De vita e operibus Jani Lascaris*, Paris. 1878, σ. 26 κ.ε. *Περί της ζωής και των έργων του Ιανού Λάσκαρ*. Στο μάθημα αυτό ήθελε να αποδείξει ότι ο πολιτι σμός των Ρωμαίων κτίστηκε πάνω στα ίχνη του ελ λhνικού πολιτισμού. Στην πρωτεύουσα της Τοσκα νης έμεινε πάνω από 20 χρόνια.

Ενας από τους πιο γνωστούς μαθητές του υπήρξ ο **Μάρκος Μουσούρος** (1470-1517), ο οποίος ει έλθει στη Φλωρεντία γύρω στα 1486. Ο Λαυρέντι ο Μεγαλοπρεπής, παρά τις οικονομικές του δυσκ λίες, δαπανούσε 30.000 δουκάτα για την αγορά χε ρογράφων και την αμοιβή των αντιγραφέων, και Λάσκαρις κλήθηκε να διευθύνει την περίφημ Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη. Μετά το θυελλώδη **Π λιτσιάνο** (Poliziano) και ο Λάσκαρις στάλθη στην ελληνική Ανατολή για την αναζήτηση ελλ νικών χειρογράφων.

Το μίσος κατά των Τούρκων ήταν η κινητήρια δύναμη που ωθούσε τους Βυζαντινούς λογίους να καταφεύγουν στην Ιταλία, την ευλογημένη γη του ανθρωπισμού. Η πτώση της Εύβοιας, γύρω στο 1470, προκαλεί μεγάλη συγκίνηση, ίση με εκείνη της πτώσης της Βασιλεύουσας, και ωθεί τον Βησσαρίωνα στην τελευταία επίκληση κατά των Τούρκων. Ο ανταγωνισμός των δυτικών δυνάμεων και των ιταλικών πόλεων εμπόδιζε πάντοτε ένα παρόμοιο εγχείρημα.

Ο Λαυρέντιος ο Μεγαλοπρεπής απέστειλε τον Λάσκαρι στην Κωνσταντινούπολη όχι μόνο για την αναζήτηση καινούργιων χειρογράφων, αλλά και για να κατοπτεύσει την πολιτική κατάσταση εν όψει της ανανέωσης παλαιού σχεδίου για σταυροφορία. Στο τέλος της ζωής του ο Λάσκαρις θυμάται με συγκίνηση το ταξίδι του στην Ελλάδα: «Ελλάδος ες αίαν Λαυρέντιος έπεμψεν/ ουκ αέκοντα γ' εξών βιβλία διζεμέναι/ παίδας θ' ελλαδικούς, οις ευμαρές ες τέλος αυδήν Ελλάδα επανασκήψαι και δόμεν Ιταλίδαις» («Οταν στην Ελλάδα με έστειλε ο Λαυρέντιος χωρίς να το θέλω για να αναζητήσω βιβλία και παιδιά από την Ελλάδα, τα οποία αφού μάθουν τελείως την ελληνικήν να τη διδάξουν στην Ιταλία»).

Ο Λάσκαρις έκανε δύο ταξίδια στην Ελλάδα και κατέγραψε σε πίνακα τους συγγραφείς που έπρεπε να αναζητήσει. Σε άλλο πίνακα ο Λάσκαρις κατέγραψε τους τόπους και τα πρόσωπα που έπρεπε να επισκεφθεί. Τα ταξίδια αυτά παρουσιάζουν δυσκολίες να καταγραφούν λεπτομερώς. Ενώ ο Λάσκαρις απασχολείται με τη διοργάνωση της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης, μεγάλα γενονότα διαδραματίζονται στην Ιταλική χερσόνησο, τα οποία διαταράσσουν την ηρεμία του μεγάλου σοφού. Ως μεγάλος πατριώτης παρακολουθούσε τα πολιτικά πράγματα και γνώριζε ότι ενδεχόμενη σταυροφορία στους Ιερούς Τόπους θα είχε πολιτικούς στόχους και ο Λάσκαρις έτρεφε κρυφές ελπίδες ενός νέου συνασπισμού κατά των απίστων.

Κατά τον Μεσαίωνα, ως απελευθερωτές του Παναγίου Τάφου θεωρούσαν τους Γάλλους βασιλείς και προς αυτούς έκαναν εκκλήσεις οι πάπες της Ρώμης. Ο **Ιννοκέντιος Η** επέστησε την προσοχή του Γάλλου βασιλιά **Καρόλου Η** (1483-1499) κατά του τουρκικού κινδύνου. Μάλιστα, στα λαϊκά σιρώματα κυκλοφορούσε η περίφημη προφητεία ότι βασιλιάς ονόματι Κάρολος θα κατακτούσε την ελληνική αυτοκρατορία. Προς μεγάλη έκπληξη των ιταλικών κρατιδίων και του ιδίου του σουλτάνου, ο γαλλικός στρατός εισέβαλε στην Ιταλία. Η κατάληψη της πόλεως Ραπάλο της Λιγουρίας υπήρξε το πρώτο βήμα της πορείας του Γάλλου βασιλιά που θα τον οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη περνώντας από τη Νεάπολη. Ηδη τα δικαιώματα του τελευταίου των Παλαιολόγων, Θωμά, είχαν εκχωρηθεί, υπό όρους, στο Γάλλο βασιλιά, ο οποίος, κατά τη λαϊκή προφητεία, θα αποκαλούνταν «βασιλεύς των Γραικών».

Το Νοέμβριο του 1494 ο Κάρολος Η΄ εισήλθε θριαμβευτικά στη Φλωρεντία. Ο πάπας, φοβούμενος την εμφάνιση του Γάλλου βασιλιά, έκανε ανοίγματα προς τον σουλτάνο. Πράγματι, ο αδελφός του σουλτάνου, Τζεμ, ήταν αιχμάλωτος στα χέρια του πάπα. Ο πάπας έκανε γνωστό στον σουλτάνο ότι ο Γάλλος βασιλιάς είχε την πρόθεση να απελευθερώσει τον Τζεμ. Η απάντηση του σουλτάνου ήλθε στην τουρκική, σε επιστολή στην οποία υποσχόταν 30.000 δουκάτα για τη θανάτωση του αδελφού του.

Τα γράμματα αυτά κατασχέθηκαν στην Ιταλία και στάλθηκαν στον Κάρολο Η΄ στη Φλωρεντία. Ελήφθησαν όλες οι προφυλάξεις για να αποδειχθεί η γνησιότητα των επιστολών που αποδείκνυαν τις διασυνδέσεις του πάπα με τον αρχηγό των απίστων. Η μετάφραση βεβαιώθηκε από συμβολαιογράφο και χρησιμοποιήθηκαν τρεις πολύγλωσσοι μετα-

7. Νωπογραφία με απεικόνιση της Πάντοβας την περίοδο κατά την οποία σπούδασε στο πανεπιστήμιό της ο Ιανός Λάσκαρις

Ο Λάσκαρις βρέθηκε στην Πόλη για να κατοπτεύσει την πολιτική κατάσταση, εν όψει ανανέωσης παλαιού σχεδίου σταυροφορίας

8. Ο Γκιγιόμ Μπιντέ ή Γουλιέλμος Βουδαίος, διάσημος Γάλλος ουμανιστής της Αναγέννησης και γνώριμος του Λασκάρεως στη γαλλική βασιλική αυλή

φραστές. Ο Λάσκαρις χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο για τη συμπάθεια προς τα γαλλικά συμφέροντα, αλλά και για τη γνώση της τουρκικής. Φαίνεται ότι ο μεγάλος σοφός σοκαρίστηκε από την προδοτική στάση του πάπα **Αλεξάνδρου Στ΄**, του Βοργία, και έκτοτε τέθηκε στην υπηρεσία της Γαλλίας.

Η αυθεντικότητα των επιστολών αυτών έχει αμφισβητηθεί (πρβ. L. Pastor, *Geschichte der Päpste III*, σ. 309, αρ. 532 – *Η Ιστορία των Παπών*), αλλά ο Λάσκαρις δεν είχε αμφιβολία περί τούτου.

Η μετάφραση των επιστολών έκανε εντύπωση στο Γάλλο βασιλιά και με τη δημοσίευση του περίφημου μανιφέστου του, με το οποίο δήλωνε την πρόθεσή του να καταλύσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να ανακαταλάβει τους Αγίους Τόπους, υπέγραψε συμφωνία με τη Φλωρεντία και μετέβη στη Νεάπολη, μέσω Ρώμης. Ο πάπας υποσχέθηκε επικύρωση των δικαιωμάτων του πάνω στο βυζαντινό θρόνο και ο Κάρολος έλεγε ότι: «Θέλω να κατακτήσω την ελληνική αυτοκρατορία και τότε θα λάβω τον τίτλο του αυτοκράτορα» (imperator Graecorum).

Μετά την αναχώρηση των Γάλλων από τη Φλωρεντία, η οικογένεια των Μεδίκων έχασε την εξουσία και ανέλαβε ο φοβερός καλόγερος **Σαβοναρόλα**, άνθρωπος εχθρικά διακείμενος προς τα κλασικά γράμματα. Ο Λάσκαρις είχε ανάγκη από καινούργιο μαικήνα. Γνώριζε τα σχέδια του νεαρού Γάλλου βασιλιά και την αγάπη του για τα γράμματα, πληροφορία που επιβεβαιώνει και ο **Γκιγιόμ Μπιντέ**. Ηταν φυσικό να στρέφεται προς τη Γαλλία, της οποίας έβλεπε να αυξάνονται το γόητρο και η στρατιωτική δύναμη. Φαίνεται ότι αναχώρησε για τη Γαλλία με τη βασιλική συνοδεία, για το Παρίσι.

Ηταν φυσικό ο Λάσκαρις να είχε τη συμπάθεια των γαλλικών πνευματικών κύκλων, που έβλεπαν

Πέρα από τις σχέσεις του με τους λογίους της γαλλικής αυλής, συνδέθηκε με το διπλωματικό σώμα στο οποίο έκανε καριέρα

στο πρόσωπό του όχι μόνο τον εκφραστή της ιταλικής Αναγέννησης, αλλά και τον άμεσο κληρονόμο μιας νέας αντίληψης για την Αρχαιότητα. Δεν ήταν μόνο γόνος περιφανούς βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας, αλλά και το ζωντανό παράδειγμα της ελληνικής παράδοσης. Πέρα από τις σχέσεις του με τους λογίους της γαλλικής αυλής, συνδέεται με το διπλωματικό σώμα, πράγμα που εξηγεί τη μετέπειτα διπλωματική του καριέρα. Μέσα στον κ-
κλο αυτό γνώρισε το μεγάλο φιλόλογο Γκιγ
Μπιντέ (πρβ. Ν. Τσαγκά: *Γ. Μπιντέ, ο πρώ
Γάλλος ελληνιστής*, Αθήνα 1991). Σε επιστολή
προς τον Λάσκαρι ο Μπιντέ **(Βουδαίος)** ομιλεί
την εικοσαετή φιλία (εταιρείαν την εικοσαέτη)
τον Λάσκαρι.

Ο νεαρός Γάλλος βασιλιάς πέθανε αιφνιδ
στις 7 Απριλίου 1498. Ο θάνατός του προκάλεσε
γάλη συγκίνηση και γράφτηκαν πολλά επιτά
Συγκινήθηκαν για την άδικη μοίρα του βασι
που χάθηκε στο άνθος της νιότης του χωρίς να π
λάβει να φέρει σε πέρας το μεγαλεπήβολο σχέ
της ανάκτησης των ελληνικών χωρών από
Τούρκο δυνάστη. Ο Λάσκαρις έγραψε μόνο έν

8

9

10

9. Ο Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα, ρήτορας και μεταρρυθμιστής της Ρωμαιο-καθολικής Εκκλησίας. Σε ελαιογραφία του 16ου αιώνα (Μουσείο Αγίου Μάρκου, Φλωρεντία) και σε μετάλλιο (10) του αναγεννησιακού καλλιτέχνη Della Robia

πίγραμμα, στη λατινική: «Hic Carolum Titan, ne se properantius orbem ambitet victor, condidit, ante diem» («Τούτο το μνημείο, εάν ταχύτατα ο πανδαμάτωρ χρόνος δεν απέβαινε νικητής, τον Κάρολο τον Τιτάνα κρύβει προ της ώρας του).

Ο νέος διάδοχος, **Λουδοβίκος ΙΒ΄**, χρησιμοποιεί τον Λάσκαρι και σε άλλες θέσεις και τότε αρχίζει η διπλωματική του πορεία. Ο Λουδοβίκος ΙΒ΄πήρε τους τίτλους του βασιλιά της Γαλλίας, της Σικελίας, της Ιερουσαλήμ και του δούκα του Μιλάνου, γεγονός που δείχνει τις επεκτατικές βλέψεις του. Πρωθυπουργός έγινε ο **Γεώργιος ντ' Αμπουάζ** (d' Amboise, 1460-1510), αρχιεπίσκοπος της πόλεως Ρουέν (Rouen), που είχε έντονες φιλοδοξίες για τον παπικό θρόνο. Ενωρίς έλεγε ότι: «Είναι ο ίδιος ο αληθινός βασιλιάς της Γαλλίας» (Ipse esset vere rex Franciae).

Ο τουρκικός κίνδυνος γίνεται πάλι φανερός και τούτο βοηθά τη διαφωτιστική εκστρατεία του Λάσκαρι κατά των Τούρκων. Ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ εισβάλλει δύο φορές στη βόρεια Ιταλία και καταλαμβάνει το Μιλάνο, συλλαμβάνοντας τον Λουδοβίκο Σφόρτσα στη Νοβάρα. Γενικός διοικητής του ▶

Οι Γάλλοι λόγιοι έβλεπαν στο πρόσωπό του τον άμεσο κληρονόμο μιας νέας αντίληψης για την Αρχαιότητα

11. Αρχίγραμμα αναγεννησιακού χειρογράφου με τη μορφή του Ιταλού συγγραφέα Ιωάννη Βοκάκιου και απεικόνιση του Φραντσέσκο Πετράρχη (12) (Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας)

Μιλάνου είναι ο πρωθυπουργός Γεώργιος ντ' Αμπουάζ. Τον Απρίλιο του 1500 ο Γάλλος καρδινάλιος δέχεται τον **Μικέλε Τόνσο**, ο οποίος μίλησε υπέρ των συμπολιτών του που είχαν επαναστατήσει κατά της γαλλικής κυριαρχίας. Ο λόγος εκφωνήθηκε στην ιταλική και ο Λάσκαρις επιφορτίστηκε να τον μεταφράσει στη λατινική.

Στο Μιλάνο έμαθε για το θάνατο του φίλου του, νεολατινιστή ποιητή Μιχαήλ Μάρουλλου Ταρχανιώτη, που πνίγηκε διαβαίνων τον ποταμό Καικίνα της Ετρουρίας. Ο πνιγμός συνέβη την ίδια μέρα που απήγετο στη Γαλλία ο Λουδοβίκος Σφόρτσα, δούκας του Μιλάνου. Ο Λάσκαρις του έγραψε ωραίους στίχους, στη λατινική, μιμούμενος αντίστοιχους ωραίους στίχους του αρχηγού της γαλλικής Πλειάδας, **Πιερ Ρονσάρ**.

Ο Λάσκαρις με την επιστροφή του στη Γαλλία απασχολείται με τις πρώτες μεταφράσεις των κειμένων του **Πλουτάρχου** (πρβ. Ν. Τσαγκάς: *Ο Πλου-ταρχος στη Γαλλία*, Αθήνα 1986). Πράγματι, στη Δύση ο Πλούταρχος έμενε άγνωστος και τον έκα-ναν γνωστό οι Ελληνες λόγιοι του Βυζαντίου.

Στη Βενετία, ο Ερασμος εκφράζει το θαυμασμό του για τη λατινομάθεια του Μουσούρου και του Λασκάρεως

Ο γράψας στη λατινική για τη ζωή του Λά-σκαρι, όπου ανωτέρω, λέγει ότι ο σοφό-φιλόλογος προσέφερε πολλούς κώδικε-στη βασιλική βιβλιοθήκη του Μπλου-(Blois), πυρήνα της μετέπειτα Εθνικη-Βιβλιοθήκης της Γαλλίας. Ο Λουδοβίκος ΙΒ' χα-ρακτηριζόταν φίλος των βιβλίων, νέος Πτολεμαίο-Φιλάδελφος που είχε αυξήσει τη βιβλιοθήκη απ-τις βιβλιοθήκες των δουκών του Μιλάνου. Το 150-γράφει ο Λάσκαρις από την πόλη Μπλουά στο-**Μανούτιο Αλδο**, στην ιταλική, όπου τον ενθαρρ-νει στις εκδόσεις του για τους Ελληνες συγγραφει-Προσπαθεί να πείσει τον Αλδο για τη σπουδαιότη-τα των Ελλήνων συγγραφέων, που δεν βρίσκοντα-σε αφθονία, προς απογοήτευση των ελληνιστώ-Φαίνεται επίσης ότι ευρισκόμενος στο Μιλάνο σ-νάντησε το μαθητή και φίλο του Μάρκο Μουσούρ-με τον οποίον συνομιλεί για τις ελληνικές σπο-δές. Ο ιστορικός **Κλοντ ντε Σεϊσέλ** (Claude d-Seyssel), ευρισκόμενος στη Βιβλιοθήκη τ-

13. Χαλκογραφίες με τις μορφές των ελληνιστών και ουμανιστών της Αναγέννησης, του Ολλανδού Ερασμου και του Γάλλου Βουδαίου (14)

Μπλουά βρήκε την *Ανάβαση* του Ξενοφώντα και παρακάλεσε τον ευρισκόμενο εκεί Λάσκαρι να τη μεταφράσει στη λατινική. Το χειρόγραφο της μετάφρασης του Λασκάρεως βρίσκεται στον πίνακα των χειρογράφων του που καταγράφτηκε μετά το θάνατό του (πρβ. Pierre de Nolhac, *Inventaire des manuscrits grecs de Jean Lascaris*, VI 1886, p.256). Ο **Ερασμος** λέγει ότι η φιλολογική του παραγωγή θα ήταν μεγαλύτερη «εάν οι συχνές του πρεσβείες και οι ασχολίες του για τα πράγματα δεν τον είχαν απομακρύνει από τις Μούσες». Το 1501 οι συνομιλίες του εν όψει του πολέμου κατά των απίστων επαναλαμβάνονται και ο Γάλλος βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΒ΄, με τη βοήθεια της Βενετίας και του βασιλιά της Ουγγαρίας, στέλνει δυο στόλους στο Αιγαίο, εκ των οποίων ο ένας αποτυγχάνει μπροστά στη Μυτιλήνη.

Η Γαλλία είχε ανάγκη περαιτέρω σύσφιξης των σχέσεων με τη Βενετία και, με υπόδειξη του καρδινάλιου ντ' Αμπουάζ, αποστέλλεται ο Λάσκαρις ως πρεσβευτής της Γαλλίας στη Βενετία. Εκεί έμεινε για δύο μήνες, διότι οι Βενετοί έμειναν ουδέτεροι μην επιθυμώντας να εμπλακούν στις διαμάχες των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Στο μεταξύ πεθαίνει από αποπληξία ο πάπας Αλέξανδρος Βοργίας Στ΄ και η πολυάριθμη συνοδεία του καρδινάλιου Ντ' Αμπουάζ ξεκινά για τη Ρώμη το 1503 για την υποψηφιότητα στον παπικό θρόνο. Ο Λάσκαρις σπεύδει από τη Βενετία για να στηρίξει τον υψηλό του προστάτη, με τις βενετικές του γνωριμίες και κυρίως με την παλαιά του γνωριμία με τον καρδινάλιο Ιωάννη των Μεδίκων. Μην ελπίζοντας να εκλεγεί, ο καρδινάλιος ντ' Αμπουάζ έδωσε την ψήφο του στον πάπα Πίο Γ΄, που πέθανε σε διάστημα 25 ημερών.

Την 1η Νοεμβρίου 1503 εκλέγεται ο νέος πάπας Julio della Rovere, με το όνομα Ιούλιος Β΄. Ο νέος πάπας ήταν Γενουάτης και η μητέρα του, Teodora di Giovanni Manirolo, ήταν ελληνικής καταγωγής. Λίγο μετά την εκλογή του νέου πάπα, ο Λάσκαρις αναχωρεί με τη γαλλική αντιπροσωπεία. Ο Ντ' Αμπουάζ διακρίνει στον Λάσκαρι το κατάλληλο πρόσωπο για λεπτές διπλωματικές α-

Στη Γαλλία ασχολήθηκε και με τις πρώτες μεταφράσεις των κειμένων του Πλούταρχου που έμενε άγνωστος στη Δύση

15. Ο πάπας Ιούλιος Β' σε μετάλλιο του Gian Cristoforo Romano.
16. Ο πάπας Ιννοκέντιος Η' σε μετάλλιο ανώνυμου αναγεννησιακού καλλιτέχνη. Επέστησε την προσοχή του Καρόλου Η' της Γαλλίας στον τουρκικό κίνδυνο.
17. Ο πάπας Αλέξανδρος Στ' Ροδρίγος Βοργίας. Η προδοτική στάση του εξόργισε τον Λάσκαρι ο οποίος μετακόμισε στην αυλή του βασιλιά της Γαλλίας. Μετάλλιο του Fr. Francia

ποστολές και τον αποστέλλει εκ νέου στη Βενετία. Γίνεται δεκτός από τον δόγη **Λεονάρδο Λοβεντάν** (Lovedan). Ο Έρασμος φθάνει στη Βενετία όπου γνωρίζεται με τους Έλληνες λογίους του κύκλου του Άλδου, οι οποίοι θέτουν στη διάθεση του Ολλανδού σοφού ακόμη ανέκδοτους συγγραφείς για τη συγγραφή των *Αποφθεγμάτων* του (*Adagia*). Εκεί ο Έρασμος εκφράζει το θαυμασμό του για τη λατινομάθεια του Μουσούρου και του Λασκάρεως, την οποία θεωρεί εφάμιλλη εκείνου του Θεοδώρου Γαζή.

Ο καρδινάλιος Ντ' Αμπουάζ διατηρεί όλη του την εύνοια για τον πρεσβευτή της Γαλλίας στη Βενετία, αλλά για κακή τύχη του Λασκάρεως ο μαικήνας του πεθαίνει το 1510. Η νέα αλλαγή στη ζωή του Λασκάρεως έρχεται με το θάνατο του Ιουλίου Β΄. Στον παπικό θρόνο ανέρχεται ο **Λέων Ι΄**, ο οποίος είχε γνωρίσει από παιδί τον Λάσκαρι στη Φλωρεντία και ο Λάσκαρις σπεύδει να τον συγχαρεί. Ο νέος πάπας, μεγαλωμένος στο φιλελληνικό περιβάλλον των Μεδίκων, είχε ενθουσιαστεί με τη σπουδή των κλασικών γραμμάτων. Ο Λάσκαρις είχε την πρόθεση να ιδρύσει νέα σχολή ώστε, όπως λέγει ο **Παύλος Ιόβιος**, «ne graeca linguae scite loquentium soboles interiret» («να μην εξαφανισθεί η κομψή λαλιά της ελληνικής γλώσσας από τους επιγόνους»).

Το μεγαλύτερο μέρος της Βιβλιοθήκης του Ιανού Λασκάρεως βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων

Το 1513, ο **Μπέμπο**, γραμματέας του πάπα, γράφει επιστολή στον Μάρκο Μουσούρο, με την οποία τον πληροφορεί ότι ο πάπας επιθυμεί να κληθούν Ελληνόπαιδες, δέκα ή δώδεκα, προσθέτοντας ότι ο Λάσκαρις θα έδινε περισσότερες πληροφορίες πάνω στο θέμα [πρβ. την εργασία του **Μ. Μανούσακα** «Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρι των πρώτων μαθητών του ελληνικού γυμνασίου της Ρώμης στον πάπα Λέοντα Ι΄ (15 Φεβρουαρίου 1514)», *Ερανιστής* 1963, σ.σ. 161-172].

Ο Λάσκαρις συνεργάστηκε με τον Γκιγιόμ Μπιντέ για τη μεταφορά ελληνικών χειρογράφων από το Μπλουά στην πόλη του Φοντενεμπλό. Ο Μπιντέ είναι ο επίσημος βιβλιοθηκάριος με βοηθό τον Λάσκαρι. Υπάρχει επίγραμμα, μνημείο της συνεργασίας των δύο μεγάλων φιλολόγων: «Του Αυγούστου, σαν τον Βάρρωνα, τη βιβλιοθήκη αυξάνει ο Βουδαίος με την προστασία της Παλλάδας/ και οι δύο είναι σοφοί και ο κριτής αυτός είναι δικαιότερος εκείνου/ ο οποίος αυξάνει τις ελληνικές φωνές, ενώ εκείνος τις αφαιρούσε». Ο Λάσκαρις είχε την ευκαιρία να συνομιλεί με το βασιλιά Φραγκίσκο και του δώρισε μια υδρόγειο σφαίρα και ένα μανδύα με το αντίστοιχο ελληνικό επίγραμμα που αξίζει να παραθέσουμε σε μετάφραση: «Το πέπλο αυτό που κατασκευάστηκε με επιμέλεια από ελληνικό χέρι, έργο της Αθηνάς, αφού το δεχθείς, βασιλιά του Παρισιού, να το ζωστείς, γιατί εάν σε αγγί-

ξω, όμοιο όπως είμαι με το στολίδι της Αριάδνης, θα λάμψω στον ουρανό».

Ο Λάσκαρις πέθανε στη Ρώμη, μακρόβιος παρά τον κανόνα της εποχής. Τάφηκε στην εκκλησία της Αγίας Αγάθης. Στον τάφο του γράφτηκε επίγραμμα το οποίο είχε συνθέσει ο ίδιος, με επίγραμμα για τη γυναίκα του, **Κατερίνα Ράλλη**, που πέθανε αργότερα. Σε μετάφραση το επίγραμμα λέγει τα εξής: «Σε ξένη γη θάφτηκε ο Λάσκαρις. Μάθε ότι δεν λυπάται για τη φιλοξενία αυτή. Τη βρήκε γλυκιά. Ο πόνος είναι ότι η πατρίδα δεν δίνει πια ελεύθερο χώμα για την ταφή των Ελλήνων».

Η μεγάλη θλίψη για την απώλεια του μεγαλύτερου Έλληνα φιλολόγου στη Δύση γίνεται αντιληπτή από στίχους που έγραψαν διάφοροι λόγιοι.

Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιοθήκης του βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων. Ο πατριωτισμός του ήταν κάτι το πρωτόγνωρο στη Δύση, όπου δεν είχε ακόμη ωριμάσει η ιδέα της πατρίδας. Ο γνωστός βιογράφος του Β. Knös (*Un ambassadeur de l' hellenisme. Jean Lascaris*, Paris, Les Belles Lettres, 1945) λέγει ότι δεν ήταν μόνο το άσβεστο μίσος του κατά των Τούρκων που τον ωθούσε εναντίον τους, αλλά ο φόβος του για τον κίνδυνο του ελληνικού πολιτισμού και του ανατολικού χριστιανισμού. Ο πατριωτισμός του ήταν στο ύψος ενός **Δημοσθένη** ή ενός Βησσαρίωνα. Ο Μπιντέ λέγει ότι ήταν άνθρωπος με ευγενικούς τρόπους, έχοντας το σπάνιο χάρισμα της ευγνωμοσύνης, μη λησμονώντας τι όφειλε στον οίκο των Μεδίκων, στο βασιλιά Φραγκίσκο, στους πάπες και στους Γάλλους φίλους του.

Ο Λάσκαρις υπήρξε εξαίσιος ποιητής επιγραμμάτων. Κατά τη νεότερη εποχή με τα επιγράμματά του ασχολήθηκε η Ιταλίδα φιλόλογος Άννα Μεσκίνι (*Giano Lascaris. Epigrammi greci,* Studi Bizantini e Neogreci, Padova 1976). Ο Λάσκαρις υπήρξε πολυτάλαντο φαινόμενο, ασχοληθείς και με την καθαρή τυπογραφική τέχνη (πρβ. Κ. Στάικου, *Ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας,* τ. 1ος, σ.σ. 266 κ.ε., Αθήνα 1989).

Κλείνουμε με το χαρακτηρισμό που έδωσε ο πολύς Γκιγιόμ Μπιντέ: «Λασκαρίζειν τοίνυν εστίν εν λόγοις μεν και φράσει το δεινώς λέγειν και κομψώς. Το δε ήθος λασκαρίζειν εστίν το τα επιεική και χρηστά και τα ευαρεστούμενα φρονείν». Αυτός υπήρξε ο Ιανός Λάσκαρις, προέχων κατά το γένος και την ευγένεια κατά τον χρόνον εκείνο και του οποίου η μνήμη σε όλους τους Έλληνες ήταν ότι επρόκειτο για σοφότατο άνδρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Κ. Γιαννακόπουλος, *Έλληνες λόγιοι στη Βενετία,* Αθήνα, εκδ. οίκος Γ. Φέξη 1965.
2. Borje Knös, *Un ambassadeur de l' hellénisme. Jean Lascaris,* Les Belles Lettres. Paris 1945.
3. Abel Lefranc, *Histoire du Collége de France,* Statkine reprints, Geneve 1970.
4. Νικολάου Μ. Τσαγκά, *Ιανός Λάσκαρις. Πρεσβευτής των ελληνικών γραμμάτων στη Δυτική Ευρώπη,* εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 1993.

ΘΩΜΑΣ ΔΙΠΛΟΒΑΤΑΤΖΗΣ

Του ΔΙΟΝΥΣΗ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ
καθηγητή Κοινωνιολογίας,
πρ. πρύτανη του ΔΠΘ

Ο **Θωμάς Διπλοβατάτζης**, «Πατρίκιος Κωνσταντινοπολίτης», όπως ο ίδιος αποκαλούσε τον εαυτό του, αλλά και οι σύγχρονοί του διανοούμενοι, ιστορικοί και ουμανιστές, γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1468 όπου είχαν καταφύγει και διέμειναν από το 1457 έως το 1477 οι γονείς του. Πατέρας του ήταν ο πρίγκιπας **Γεώργιος Διπλοβατάτζης**, από μεγάλη ομώνυμη οικογένεια της Θράκης, Μακεδονίας και Πελοποννήσου, «δεσπότης» της Λήμνου την οποία παρέδωσε στη Ρωμαϊκή Εκκλησία της Ρόδου το 1457, προκειμένου η νήσος αυτή να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων, αυτός δε «να ανακτήσει άλλους τόπους και άλλες υποθέσεις της Αγίας Σταυροφορίας» στη Δύση.

Η μητέρα του **Μαρία Λασκάρεως** ήταν αδελφή του γνωστού γραμματικού Κωνσταντίνου, ο οποίος ευρίσκετο ήδη στην Ιταλία κατά την άφιξη εκεί της οικογένειας της αδελφής του. Και ο μεν πατέρας Γ. Διπλοβατάτζης, απογοητευμένος από τη στάση της Παπικής Εκκλησίας όσον αφορά την τήρηση της γραπτής συμφωνίας του 1457 για «άλλους τόπους», κατέφυγε στους βασιλείς της Ισπανίας **Φερδινάνδο** και **Ισαβέλλα** και ως «σταυροφόρος» πλέον της άλλοτε Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εφονεύθη μαχόμενος ηρωικώς ως αρχηγός ιππικού κατά των Μαυριτανών στη Γρανάδα το 1481. Η δε μητέρα του Μαρία απέσπασε το νεαρό Θωμά από το φιλολογικό προσανατολισμό που είχε οραματισθεί γι' αυτόν ο θείος του Κωνσταντίνος και μεταναστεύοντας στα βόρεια της Ιταλίας, έδωσε στο γιο της την ευκαιρία να σπουδάσει νομικά στα πανεπιστήμια της Πάδοβας και της Φεράρας, όπου και αναγορεύθηκε διδάκτωρ του φεουδαρχικού «...και του άλλοτε (ρωμαϊκού) δικαίου...» το 1490. Ο Θωμάς εισέρχεται στην υπηρεσία του **Ιωάννη Σφόρτσα**, ηγεμόνα του κρατιδίου του Πισαύρου (Πέζαρο), προστατευόμενος της αδελφής του τελευταίου Καμίλλης, το δε 1493 διορίσθηκε σύμβουλος, δωδέκατος τη τάξει επί συνόλου δεκατεσσάρων, του Ηγεμονικού Συμβουλίου. Με αφορμή Διάταγμα του Σφόρτσα για τη σύνθεση του Συμβουλίου και τη σχετική «πρωτοκαθεδρία» (praecendentia) των συμβούλων (νομικών, ιατρών και πιθανώς κλη-

MEMORIE
DI
TOMMASO
DIPLOVATAZIO
PATRIZIO COSTANTINOPOLITANO, E PESARESE,
RACCOLTE DA ANNIBALE DEGLI ABATI OLIVIERI
E DIRETTE AL REVERENDISSIMO P. ABATE
DON MAURO FATTORINI CAMALDOLESE.
Ex libris d'Ansse de Villoison

IN PESARO, M. DCC.LXXI.
IN CASA GAVELLI. Con Licenza de' Superiori.

1

STVDIA GRATIANA
POST OCTAVA DECRETI SAECVLARIA
X.
CVRANTIBVS
IOS. FORCHIELLI - ALPH. M. STICKLER

1968

2

1. Χαλκογραφία από το έργο Annibale Degli Abati Olivieri, την πρώτη συστηματική παρουσίαση της ζωής και του έργου του Θωμά Διπλοβατάτζη (Πέζαρο, 1771). 2. Το δεύτερο μέρος του έργου του Θωμά Διπλοβατάτζη «Βίβλος των ενδόξων ναμομαθών», (1511)

3. Στους βασιλείς της Ισπανίας είχε καταφύγει ο Βυζαντινός πρίγκιπας Γεώργιος Διπλοβατάτζης, δεσπότης της Λήμνου και πατέρας του Θωμά.

4. Πορτρέτο του νομομαθούς Bartoldo (14ος αιώνας) τη ζωή και το έργο του οποίου έγραψε και δημοσίευσε ο Θ. Διπλοβατάτζης στη Βενετία το α' τέταρτο του 15ου αιώνα (Εργο πιθανώς του Pedro Berruguete στο δουκικό παλάτι του Ουρμπίνο)

VII.

" ter se gesserit, multaque mala, & damna ab ipsis
" postquam dicti Turci Castrum, & insulam hujus
" dem multas persecutiones passus extiterit; ac no
" bus duo ejus filii ex Corcyra insula, ubi dom
" Apuliam navigantes ab ipsis perfidis Turcis capti
" delati, ac in manibus præfati Turci positi fuerin
" re, aut fidem Catholicam abnegare facere decre
" tis ducatis Venetis ab ejus manibus infra certum
" se redimere promiserint; quod etiam ad preces
" rum Christianorum in dicta Civitate Constantino
" obtinuerint. Nos igitur ne eosdem Captivos fide
" vel in Turcarum eorumdem manibus mori conti
" Turcarum manibus eripi desiderantes, ac cupie
" pro eorumdem captivorum liberatione eo promp
" jutrices, quo, &c. propterea ipsis vere pœniten
" pro liberatione, & redemptione prædictorum du
" cto Georgio, aut alteri ejus nomine manus por
" præfertur, duos annos, & totidem quadragenas d
" tiis misericorditer relaxamus; præsentibus quous
" liberati fuerint, & non amplius valituris. Dat.
" trum anno Incarnationis Dominicæ MCCCCL
" vembr. Pontificatus nostri anno septimo.
" Gratis de Mandato Sanctissimi D. N. Papæ. A. T
" Jo. de Sales.
" E. Bonadeis.

Sette figli tra maschi, e femmine ebbe Giorgio
gna da Maria Lascari, l' ultimo de' quali fu il no
essi rimasti eran forse in Corfù, quando il Padre
poi a raggiugnerlo in Italia caddero in potere dei
ro avvenisse non so. So, che Giorgio dopo esser
in Corfù, si era ricovrato a Brindisi, donde do
no nel 1477. sull' avviso forse della prigionia de
colla famiglia a Napoli per implorar soccorso da
tenendolo, o non essendo questo proporzionato al
moglie, e la famiglia, portossi a Roma a supplica
cui non avendo riportato altro, che la riferita b
dove con buone condizioni entrò al servizio di
guerre di Granata lasciò la vita.

A una tal nuova Costantino Lascari, cugino d
sina, ove professava Lettere Greche a Napoli, e
Tommaso per istruirlo nelle lettere; ma non eb

5

5. Φύλλο χειρογράφου του έργου του Θ. Διπλοβατάτζη, από αντίγραφο του πρωτοτύπου το οποίο χάθηκε.
6. Επιστολή στον Ευγενή Κύριο Γεώργιο Διπλοβατάτζιο από την Κωνσταντινούπολη, Ελληνα, καταγόμενο από αυτοκρατορική γενεά (τον αυτοκράτορα Νικαίας Ιωάννη Βατάτζη), 1457, Ρόδος.
7. Διάταγμα του ηγεμόνα του Πισαύρου (Πέζαρο) Ιωάννη Σφόρτσα για τη θέση των στρατιωτικών και των δοκτόρων στο συμβούλιο του ηγεμόνα (πρωτοκαθεδρία) Πίσαυρο, 25 Δεκεμβρίου 1493

ρικών), ο Θωμάς υποστήριξε ότι οι «δόκτορες» έπρεπε να προηγούνται των στρατιωτικών (ιπποτών, equestres) και να κάθονται πλησιέστερα στον ηγεμόνα. Για να αποδείξει δε του λόγου το αληθές, τη βασιμότητα του ισχυρισμού του, άρχισε τη μελέτη και συγγραφή του κυριότερου έργου του **Praestantia Doctorum** (Περί της υπεροχής -ή προσφοράς- των δοκτόρων). Το έργο αυτό δεν ανευρέθη ολόκληρο, πλην όμως είναι γνωστό το περιεχόμενό του: η ύλη ήταν κατανεμημένη σε 12 βιβλία. Τα πρώτα 8 διελάμβαναν για τα Ιδρύματα (σχολές, πανεπιστήμια) τα οποία απένεμαν τα διδακτορικά διπλώματα, καθώς και για τις σχετικές διαδικασίες φοίτησης, σπουδών, επιστημονικούς κλάδους.

Διεσώθη το 9ο βιβλίο υπό μορφή αντιγράφου του απολεσθέντος πρωτοτύπου χειρογράφου, το οποίο είναι γνωστό ως **Liber de Claris Juris Consultis** (Βιβλίο ή Βίβλος των Ενδόξων -ή Επιφανών- Νομομαθών). Περιλαμβάνει τις βιογραφίες, κατά χρονολογική σειρά, περισσοτέρων από 600 νομοθετών, νομομαθών και νομοδιδασκάλων της προκλασικής Ελλάδας (Φορόνεω, Μίνως), τον Μωυσή και σχεδόν όλους τους νομοθέτες της κλασικής Ελλάδας και της Κάτω Ιταλίας, τους Ρωμαίους της κλασικής και μετακλασικής περιόδου, τους Βυζαντινούς της Ιουστινιανείου περιόδου και τέλος τους νομομαθείς διαφόρων «εθνοτήτων» της τότε Ευρώπης (Ιταλούς, Γάλλους, Ισπανούς, Αγγλους, Ελβετούς, Γερμανούς) έως το έτος 1511.

Στη «Βίβλο των επιφανών νομομαθών» περιλαμβάνει βιογραφίες νομοθετών και νομομαθών, από την προκλασική Ελλάδα

Το διασωθέν έργο -τεράστιο σε έκταση- **Περί των Ενδόξων Νομομαθών**, γραμμένο στη λατινική γλώσσα της εποχής και σε αυστηρή και ενίοτε άκομψη διατύπωση, έχει βέβαια φιλολογικές ελλείψεις και παρατυπίες.

Το περιεχόμενο είναι επίσης διάσπαρτο με αλφαβητικά σύμβολα με αναφορές βιβλίων, με παραπομπές στην Ιουστινιάνειο Νομοθεσία (**Corpus Juris Civilis**), αλλά ακριβές, πρωτότυπο και εν πολλοίς αποκαλυπτικό, με μοναδικό πρωτογενές υλικό, το οποίο μόνο ο Θωμάς κατείχε στη μεγάλη βιβλιοθήκη του και το κατέγραψε.

Στις αρχές του 20ού αιώνα Γερμανοί κατ' αρχάς και αργότερα Γάλλοι προστέθηκαν σε Ιταλούς επιστήμονες για μια πιο συστηματική μελέτη και έκδοση του χειρογράφου αφ' ενός, και αφ' ετέρου για την παρουσίαση ειδικής θεματολογίας και ερμηνευτικής των πηγών και των ποικίλων καταγραφών του Θ. Διπλοβατάτζη.

Εξ αυτών, οι Γερμανοί **Χέρμαν Καντόροβιτς** (Hermann Kantorowich) και **Φριτς Σουλτς** (Fritz Schulz), ιστορικός και κοινωνιολόγος ο πρώτος, φιλόλογος, ο δεύτερος, μελέτησαν μεθοδικά και κατά τρόπο υποδειγματικό το ήμισυ του Χειρογράφου (Βιογραφίες έως και την εποχή της Ιουστινιανείου Νομοθεσίας) το οποίο και εξέδωσαν στο Βερολίνο το 1919 με εκτενή Εισαγωγή, υπομνηματισμούς, διορθώσεις, προσθήκες και ερμηνευτικά σχόλια.

Μισό αιώνα αργότερα (1968), Ιταλοί ερευνητές δημοσίευσαν το υπόλοιπο κείμενο του Χειρογράφου του **Liber de Claris Juris Consultis**, το οποίο περιέχει περίπου 300 νομομαθείς των θεωρουμένων σκοτεινών χρόνων του Μεσαίωνα (7ος-16ος αι.). Δυστυχώς δεν συμπεριλαμβάνονται στο κείμενο του Θ. Διπλοβατάτζη βυζαντινοί νομοθέτες και νομο-

✠ X XIII. X ✠

doctor. Ii vero nostri cives, qui erunt solummodo decorati Equestri dignitate, omnibus doctoribus præferantur qui non fuerint milites, & solvant in communi pro quolibet gradu dictas 4. libras; circa hoc tamen etiam nostro arbitrio aliter ordinandi semper salvo. Et ut præsens hoc nostrum decretum simul edatur, & exequatur, ut exemplis in futurum intentio nostra magis innotescat, operæ pretium esse ducimus doctores, tam medicos, quam Juristas subditos nostros, qui in præsentia vitam exigunt infrascripto modo ordinandos esse, videlicet:

Dominus Joannes Ludovicus de Farnetis sit primus in ordine.

D. Nicolaus de Sajano, Legum Doctor secundus, qui postea præcessit, quia factus Eques a summo Pontifice.

Magister Camillus de Leonardis, artium, & medicinæ doctor tertius.

Magister Zaccarias, artium, & medicinæ doctor quartus.

D. Ludovicus de Candelaria, Legum doctor quintus.

D. Dinus de Regnarolis, Legum Doctor, sit in ordine sextus.

D. Vincentius de Fidelibus, Juris Utriusque Doctor septimus.

D. Petrus Ludovicus de Fano, Legum Doctor, de Saracenis civis, & habitator Pisauri, sit in ordine octavus.

Magister Ippolitus de Dominicis, artium, & medicinæ doctor nonus.

D. Joannes Matthias de Janotiis, Legum Doctor decimus.

Magister Jo. Franciscus de Arditiis, artium & medicinæ doctor undecimus.

D. Thomas Constantinopolitanus, Legum Doctor, habitator Pisauri, & Advocatus Cameræ sit in ordine duodecimus.

D. Julius de Alexandris Magagninis Pisaurensis, Legum Doctor XIII.

D. Angelus de Clementibus de Pisauro, Legum Doctor XIV.

Spectabilis vero artium, & medicinæ Doctor Magister Augustinus de Angelis Pisaurensis, habitator Venetiis, incedat secundum tempus sui doctoratus assumpti prout supra. In cæteris decretum extitit.

Addentes, quod si quis huic nostro decreto contrafecerit, incurrat de facto in pœnam vigintiquinque ducatorum nostræ Cameræ applicandorum, & similiter quotiens contingerit, nomine nostro eos evocari debere, ut conveniant aliquo in loco secundum quod continget fieri de nostro mandato, si quis ex eis non comparuerit eo in loco, tunc, & eo casu intelligatur contravenisse huic nostro decreto, & in eandem pœnam incurrisse, nisi de canonico impedimento per duos idoneos testes probaverit Domino Potestati nostro Civitatis Pisauri, qui pro tempore fuerit, vel alii, cui mandabimus dictam probationem fieri debere, & quilibet possit accusare, & denunciare, & ei credatur cum ejus juramento, & uno bono teste, & habeat tertiam partem dictæ pœnæ in utroque dictorum casuum.

In Christi Salvatoris, & Domini Nostri, ejusque Beatissimæ Matris Virginis Mariæ nominibus, Amen. Anno a Nativitate ejusdem Domini,

7

✠ X XIX. X ✠

pegno preso della edizione di Bartolo, gl' impedirono l' effettuare quanto avea promesso. Onde restò tuttavia in Venezia avvocando al foro Ecclesiastico, il quale officio lasciar non volle, quantunque da' sigg. Riformatori gli fosse offerta Cattedra in Padova. Perciò nel Consiglio tenuto il dì 9. Gennajo 1527. contasi egli ancora tra quei Pesaresi, che *moram trahunt Venetiis;* e questa dimora durò fin verso il fine del 1532. leggendosi nel Consiglio, tenuto il dì 8. Dicembre del detto anno *Dominus Thomas de Plovatatiis modo reversus in patriam causa habitandi.*

Restò poi finchè visse Tommaso in Pesaro, e nel 1535. accasò il suo figliuòlo Alessandro con Girolama, figlia di Francesco Ondedei, e nello stesso tempo maritò Marina, sua seconda figliuola, ad Ondedeo Ondedei, fratello di essa Girolama, di che anche leggonsi nei rogiti dell' Ambrosj sotto il dì 17. Settembre gl' istrumenti; avendo già maritata prima Francesca, sua figliuola primogenita, a Bernardino Ondedei, dai quali nacque Isabella, che fu moglie di Fabio, figlio di Luca degli Abati, e padre di Annibale, mio Tritavo.

Nel primo bimestre del 1538. esercitò Tommaso in Pesaro la carica di Gonfaloniere, e veggendo, che quantunque fosse stata fatta, e nel 1531. stampata anche, una Riforma degli Statuti di Pesaro, vi era nondimeno bisogno di ulteriore Riforma, nel Consiglio tenuto il dì 17. Gennajo propose, che si riformassero quegli Statuti, che *indigent reformatione.* Il che approvandosi dal Consiglio, venne egli incaricato di tale splendida deputazione in compagnia di Luca degli Abati, e di Giangiacomo Valenti, i quali aveano avuta parte nell' antecedente Riforma, e fu data loro autorità di associarsi a lor piacimento quanti altri Dottori avessero voluto per compiere sollecitamente un' opera tanto vantaggiosa.

Nel medesimo anno 1538. volle egli da sano, e vegeto, come pensar debbono gli uomini savj, disporre delle cose sue col testamento, fatto per rogito di Bernardino Fattori, un ristretto del quale, P. Ab. veneratissimo, qui vi riferirò a maggior evidenza di quanto ò detto, e a maggior contestazione della falsità delle cose dal Papadopoli asserite.

In Christi nomine Amen. Clarissimus J. U. Doctor Dñus Thomas de Plovatatiis Melinochi Constantinopolitanus Civis Pisauri sanus, &c. In primis quando sibi mori contigerit reliquit Corpus suum sepeliri in Ecclesia s. Augustini de Pisauro, & per infrascriptum ejus heredem fieri unum sepulchrum marmoreum, in quo debeat expendere scutos 50. & plus, prout videbitur dicto suo Heredi, & Fideicommissariis, juxta Altare Capellæ s. Nicolæ de Talentino, ubi placuerit dicto heredi, & fidejcommissariis, cum imagine marmorea ipsius Testatoris sculpta; & si contigerit mori extra Civitatem Pisauri, jussit corpus suum deduci, & exportari Pisaurum, & poni in depositum in dicta Ecclesia, & deinde poni in sepulchro ædificando, si ædificatum non fuerit per dictum Testatorem, cui Capellæ s. Nicolæ reliquit Florenos tr

8

8. Φύλλο XIX (τελευταία παράγραφος: Δημοσία Διαθήκη του Θωμά Διπλοβατάτζη. Πίσαυρος, 20 Απριλίου 1538

9. Εικόνα νομικού σε αρχίγραμμα νομικού κειμένου

μαθείς της περιόδου αυτής, άλλοι από τον Ιουστινιανό, μολονότι ο Διπλοβατάτζης γνώριζε ελληνικά και παρακολουθούσε τη νομική κίνηση του Βυζαντίου και τα γνωστά μεγάλα νομοθετήματα, όπως τα Βασιλικά των Μακεδόνων.

Η έκδοση αυτή του 1968 προτάσσει μεταφρασμένη στην ιταλική γλώσσα την Εισαγωγή της προηγούμενης έκδοσης (1919), ακολουθώντας κατά τα άλλα τη μέθοδο μελέτης των δύο Γερμανών. Το κείμενο της ιταλικής έκδοσης παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, διότι οι βιογραφίες του Θ. Διπλοβατάτζη αποτελούν αποκλειστική πηγή τόσο για τη γνωριμία με εκατοντάδες Ευρωπαίους νομομαθείς και ταυτοχρόνως κλειδί για την πληρέστερη και καλύτερη κατανόηση των ιστορικών, φιλολογικών και κοινωνικών πλαισίων γένεσης της σύγχρονης ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης ως κοινού πολυεθνικού φιλολογικού προϊόντος, στις απαρχές της αναγεννησιακής εποχής.

Μεταξύ των δύο αυτών χρονολογικών οροσήμων για την ολοκλήρωση της κριτικής έκδοσης του **Liber de Claris Juris Consultis**, πληθώρα επί μέρους ερευνών και μελετών για τον Θ. Διπλοβατάτζη, το πολυσχιδές έργο του και τη σημασία της προσφοράς του έως την εποχή μας, έκαναν την εμφάνισή τους στην Ιταλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και στην Ελλάδα.

Στην κατηγορία των ερευνών αυτής της ενδιαμέσου περιόδου εντάσσονται και οι αρχειακές έρευνες και οι μελέτες τού γράφοντος αυτό το σημείωμα, οι οποίες έγιναν αρχικώς στη Γαλλία και την Ιταλία στις αρχές του 1960 και στην Ελλάδα αργότερα, περίοδο κατά την οποία δεν είχε ακόμη εκδοθεί το έτερο ήμισυ των βιογραφιών του **Liber De Claris Juris Consultis**. Η αρχική αρχειακή μου έρευνα, που υπεβλήθη το 1965 στη Νομική Σχολή Παρισιού ως διατριβή Ιστορίας και Κοινωνιολογίας των Δικαίων, συμπλήρωσε κενά της γαλλικής βιβλιογραφίας και διαφώτισε πολλά σημεία αμφισβητούμενα ή ανεπαρκώς ή κακώς ερμηνευόμενα, με τεκμηρίωση βασιζόμενη σε ελληνικά κείμενα και επιχειρήματα.

Εν συμπεράσματι, οι αμφισβητήσεις και αρνητικές παρατηρήσεις Ευρωπαίων μελετητών για τη ζωή και το έργο αυτό του Θ. Διπλοβατάτζη είναι πολύ περιορισμένες σε αριθμό και σημασία και αντικρούονται ευχερώς. Αν αναφέρουμε τον ανυπόστατο ισχυρισμό Ιταλού ιστορικού και πολιτικού του τέλους του 19ου περί δήθεν και σλαβικής καταγωγής του Θ. Διπλοβατάτζη, προσκομίζουμε γραπτά και επίσημα έγγραφα των 15ου και 16ου αιώνων, του ιδίου και της οικογένειάς του, επιστολή του επίσης στο Συμβούλιο της Βενετίας, στο οποίο αφιέρωσε και προσέφερε το έργο του για τα Προνόμια της Βενετίας, τα οποία αποδεικνύουν την ελληνική του καταγωγή και συνείδηση.

Το μέγεθος της γενικής αυτής αναγνώρισης συνοψίζεται και εκφράζεται με την ομόφωνη, ταυτόσημη και επιγραμματική διατύπωση Ιταλών, Γερμανών και Γάλλων νομικών, ιστορικών, φιλολόγων και κοινωνιολόγων, σύμφωνα με τους οποίους ο Θωμάς Διπλοβατάτζης ήταν «Ιδρυτής της Φιλολογικής Ιστορίας του Δικαίου» (Fondatore de la Storia Letteraria del Diritto) και «Πρόδρομος της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου» (Precursore de la Scuola Eritica del Diritto), (19ος αι.) της οποίας ▶

9

Θεωρείται από τους μελετητές «Ιδρυτής της Φιλολογικής Ιστορίας του Δικαίου» και «Πρόδρομος της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου»

10. Κριτική μελέτη τη ζωής και του έργου του μεγάλου νομομαθούς του 14ου αιώνα Bartolo. (Πανεπιστήμιο της Περούτζιας, 1962) η οποία είχε εκδοθεί στη Βενετία ζώντος του Θωμά Διπλοβατάτζη, α' τέταρτο του 15ου αιώνα

κύριος εκπρόσωπος ήταν ο Γερμανός **Κάρολος φ. Σαβινί**. Ο τελευταίος αυτός είχε επιπολαίως εκφράσει επιφυλάξεις για την αξία και τη χρησιμότητα του έργου του Θ. Διπλοβατάτζη, το οποίο, παρά ταύτα, συνεβουλεύθη και χρησιμοποίησε σε μεγάλη έκταση για τη συγγραφή του τρίτομου έργου του για το Ρωμαϊκό Δίκαιο κατά τον Μεσαίωνα.

Η μετέπειτα έκδοση ολόκληρου του χειρογράφου του **Liber de Claris Juris Consultis** διέψευσε αρκούντως την άποψή του και απέδειξε ακριβώς το αντίθετο του ισχυρισμού του.

Η αξιολόγηση του νομικού έργου του Θωμά Διπλοβατάτζη, τόσο με κριτήρια της εποχής του όσο και με a posteriori και σημερινές προσεγγίσεις, οδηγεί σε πολλά συμπεράσματα.

Κατ' αρχάς ο Θ. Διπλοβατάτζης, λόγω της κλασικής ελληνικής του παιδείας (γλώσσα, ευρύ πεδίο πρόσβασης στην κλασική, μετακλασική και βυζαντινή γραμματεία), πέρα από την επίκτητη ρωμαϊκή και ιταλική, ήταν σε πλεονεκτική θέση σε σύγκριση με σύγχρονούς του αλλά και μετά αυτόν ιστορικούς του δικαίου, για να προβεί σε μια ολική, διαχρονική και διεθνοτική εποπτεία της γένεσης και εξέλιξης της ζωής και του έργου των νομομαθών. Η ενοραματική αυτή αντίληψη για συγκρίσιμες παραμέτρους παραγωγής, διάδοσης, διάπλασης και βίωσης ενός από τα κυριότερα πολιτιστικά αγαθά του αρχαίου, μεσαιωνικού και αναγεννησιακού κόσμου, όπως το Δίκαιο, ήταν και παρέμεινε μοναδική για την εποχή του και αξεπέραστη για τους αιώνες που ακολούθησαν. Τούτο αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι η αναγνώριση και μελέτη από μεγάλους Ευρωπαίους νομικούς, όπως ο Γερμανός **Μιταϊς** (Mitteis), και άλλων εθνικών δικαίων (εκτός του Ρωμαϊκού), όπως το αρχαίο ελληνικό, άρχισαν από το τέλος του 19ου αι. και μετέπειτα. Προηγήθηκε συνεπώς ο Θ. Διπλοβατάτζης όσον αφορά και την ιδέα της παγκοσμιότητας του δικαίου, αλλά και την ουσιαστική απόδειξή της με τη συλλογή και δημοσίευση των πηγών και των δεδομένων του δικαίου των προηγειθησών δύο χιλιετιών, ντοκουμέντα που ήσαν εν πολλοίς, μόνο τότε, διαθέσιμα και προσιτά. Δυστυχώς αυτή η ευρύτητα σύλληψης και πραγμάτωσης της πρωτοποριακής για την εποχή της διπλοβατάτζειας αντίληψης και προσέγγισης του δικαϊκού πολιτισμού, δεν είχε ούτε συνέχεια ούτε αναπαραγωγή και άμεση επίπτωση έκτοτε στο θετό δίκαιο, για σχεδόν τριακόσια χρόνια. Η Δυτική Ευρώπη της Αναγέννησης, των επαναστατικών διαδικασιών του

Ηταν και παρέμεινε ο μοναδικός ερευνητής-μελετητής του δικαίου με τη βοήθεια φιλολογικών και ιστορικών κειμένων

18ου αι., καθώς και της διαμόρφωσης των εθνικών κρατών το 19ο αι. στηρίχθηκε, όσον αφορά το ιδιωτικό βέβαια δίκαιο, αποκλειστικά στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και στα κατά έθνη και κατά τόπους έθιμα και θέσμια (Στατούτα, Κανονισμούς).

Το δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του **Liber de Claris Juris Consultis** είναι η πρωτότυπη επιλογή της μορφής και του περιεχομένου του έργου. Ο Θ. Διπλοβατάτζης δεν ασχολήθηκε με τους θεσμούς του ουσιαστικού δικαίου (οικογενειακό, κληρονομικό, συναλλακτικό), αλλά υπεισήλθε στη βάση της ανθρωπογένεσης και της διαμόρφωσης του δικαίου, με τις προσωπικότητες που παρήγαγαν τους κανόνες δικαίου, αλλά και με τα υφιστάμενα κοινωνικοπολιτικά πλαίσια της εποχής τους. Με την επιλογή αυτή κατόρθωσε να εισχωρήσει στις ρίζες και στις υποκείμενες συνθήκες διαμόρφωσης της πλούσιας ετερότητας, αλλά και της εσωτερικής ενότητας της επικρατούσας διαχρονικής έννομης συμβίωσης των ανθρώπων.

Επιπλέον, για την πραγμάτωση αυτής της μεθόδου του, προτάσσει τα πρόσωπα, δηλαδή τους νομοθέτες και επιστήμονες, από τη ζωή και δράση των οποίων παράγεται και εξαρτάται το γραπτό δίκαιο.

Περαιτέρω, ο Θ. Διπλοβατάτζης δεν περιορίζεται σε μια μονότονη παράθεση βιογραφικών και κοινωνικών πληροφοριών, ξεκομμένων των μεν από τις δε. Ακολουθεί μια διπλή μέθοδο καταγραφής. Για κάθε βιογραφούμενο παραθέτει, σύμφωνα με λογική σειρά, το όνομα, την καταγωγή, την εθνότητα, την κοινωνική και άλλη προέλευση, την παιδεία του, τη χρονολογία, τις γνώμες συγχρόνων και μεταγενεστέρων. Αναγράφει δε λεπτομέρειες τίτλων των κειμένων και δηλώνει αν έχει λάβει γνώση ο ίδιος των αναφερομένων κειμένων ή αν έχει έμμεση γνώση γι' αυτά και από ποια πηγή. Ακολούθως, προβαίνει σε αξιολόγηση της προσωπικότητας και του έργου κάθε βιογραφούμενου. Περα-

D. O. M.
THOMÆ DIPLOVATATIO
PHILOSOPH. THEOLOG. I. V.
DOCTORI MAGISTRATIB. LEGATIONIB.
CLARO
REIP. VENETÆ PISAVREN. DNIS
SFORTIIS AC RVVEREIS
DILECTO
PP. PP.

pur di lui si fa in un' altra Iscrizione, che vedesi affissa nel medesima Cappella.

D. O. M.
VALERIO EX DIPLOVATIA BIZANTII OLIM
AVG. FAMILIA
ANIMI ET CORPORIS DOTIBVS
EXIMIO
IN PERSOLVENDIS OFFICIIS
SERENISS. PRINCIPI
PATRIAE ET CONIVNCTIS
STVDIOSISSIMO
AETATIS ANNO LIIII. XIX. CAL. IAN. MDC.
RELIGIOSE DEFVNCTO
LVCIA PIGNA VX. ALEXANDER ET IOANNES FF.
MOESTISS. PP.
C ILLIVS ET THOMÆ DIPLOVATATII EIVSDEM AVI
I. C. CELEBERRIMI
ALEXANDRIQ. ET IVNIPERÆ PARENTVM OSSA
NOVO MONVMENTO
C. C.

12

τώνει δε πάντα, κάνοντας μνεία του χρόνου θανάτου των πρωταγωνιστών του έργου του. Και, τέλος, επικαλείται και διανθίζει τα κείμενά του, κατά περίπτωση, και ιδιαίτερα εκείνα της μεσαιωνικής περιόδου, με ποικίλες αναφορές και παράθεση φιλολογικών, εκτός των νομικών, πηγών με στίχους και με αποφθέγματα γνωστών φιλολόγων και ποιητών (**Πετράρχης**, **Δάντης**), καθώς και φιλοσόφων, ιστορικών και ιστοριογράφων όλων των εποχών.

Από μια άλλη άποψη, κάνει κατά περίπτωση συσχετισμό του έργου των βιογραφουμένων και ανιχνεύει τις επιδράσεις που δέχθηκαν ορισμένοι από προηγουμένους τους ή και από συγχρόνους τους, φέρνοντας στην επιφάνεια τους εσωτερικούς μηχανισμούς σύγκλισης-απόκλισης λύσεων και απόψεων πάνω σε βασικά νομικά προβλήματα, διά μέσου της διάχυσης της νομικής διδασκαλίας ή της αποδοχής των νομικών κειμένων. Διαφαίνεται έτσι η επίδραση που άσκησαν οι Ελληνες νομοθέτες της κλασικής περιόδου στους Ρωμαίους νομοδιδασκάλους, για ορισμένους δε από αυτούς κάνει αξιολογήσεις, αποδίδοντάς τους χαρακτηρισμούς στην ελληνική γλώσσα, όπως «σοφός».

Το μεγάλο πλεονέκτημα, συνεπώς, του έργου του Διπλοβατάτζη, έστω και αν αυτό δεν είχε άμεση επίπτωση και επίδραση στη σύγχρονή του και ύστερη διαμόρφωση και εφαρμογή του παντοδύναμου Ρωμαϊκού Δικαίου, έγκειται στις εξής τρεις πρωτότυπες προσφορές του:

Ηταν ο πρώτος νομομαθής της εποχής του ο οποίος έκανε υπέρβαση της θεώρησης, μελέτης και εφαρμογής του δικαίου με τη μέθοδο των αποσπασματικών σχολίων των πηγών του Ρωμαϊκού Δικαίου, κλείνοντας έτσι τη «Σχολή» και την εποχή των Σχολιαστών γλωσσογράφων (glossatores) και εγκαινιάζοντας τη «Σχολή» της Συστηματικής Μελέτης (postglossatores).

Ηταν επίσης και παρέμεινε ο μοναδικός ερευνητής-μελετητής του δικαίου με τη βοήθεια συγκριτικών φιλολογικών και ιστορικών κειμένων, καθώς και πρωτογενών βιωματικών δεδομένων, εντάσσοντας έτσι το θεματικό κύκλο του νομικού βίου στον ευρύτερο και συνολικό πολιτιστικό, ανθρωπιστικό (ουμανιστικό) και κοινωνιολογικό, όντας ο πρώτος νομικός –ανθρωπιστής– φιλόλογος και ο πρώτος κοινωνιογράφος-κοινωνιολόγος του δικαίου.

Η ολιστική θεώρηση δικαίου και νομικών προσωπικοτήτων διαφορετικών λαών, εποχών και συνθηκών υπό τη μορφή του βιογραφικού λόγου και της προσωποποίησης και επώνυμης ταυτοποίησης της κριτικής μελέτης, γένεσης και εξέλιξης των δικαίων, με τελική σύγκλισή τους προς το κυριαρχούν (πριν, στην εποχή του και στη συνέχεια μέχρι σήμερα) Ρωμαϊκό και Βυζαντινό Δίκαιο, του προσδίδει και μια τρίτη ιδιότητα –εκτός εκείνων του ιδρυτού της Φιλολογικής Ιστορίας του Δικαίου και του προδρόμου της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου: εκείνη του πρωτεργάτη της έκτοτε διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης, ως πρωταρχικού συστατικού και συνεκτικού στοιχείου της Αναγέννησης της υπεροχής της επιστήμης απέναντι στις φεουδαρχικές αξίες και του πολύπλευρου σημερινού «ευρωπαϊκού κεκτημένου».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Diplovatatius Thomas, *Exterpa Codicis Diplovatacii*, Lugduni 1769

Olivieri M.H. degli Abati, *Memorie di Tommaso Diplovatazio*, Πέζαρο 1771

Μουστοξύδης Α., Θωμάς Διπλοβατάτζης, *Ελληνομνήμων*, τόμος Α', σελ. 96-114, 1845

Σάθας Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία (1453-1821)*, 1868

Besta Enrico, Tommaso Diplovataccio e l' opera sua, *Nuovo Archivio Veneto*, t. 6 (1906)

Kantorowich H. και Schulz Fr., *Thomae Diplovatatii: De claris juris consultis*, Pars Prior, 1919

Kantorowich H., *«Thomae Diplovatatiia»*, Breslau 1931 (άρθρο).

Πετρόπουλος Γεώργιος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, 1949 και β' έκδοση 1963, σελ. 343

Mavrogiannis D., *Le jurisconsulte Grec Thomas Diplovatatzis: Introduction documéntaire à sa vie et à son oeuvre* (διατριβή), Παρίσι 1966, 150 σελ.

Rabotti G., *Thomae Diplovatatti: Liber de claris juris consultis*, Pars Posterior, 1968

Πανταζόπουλος Νικόλαος, Οι Ελληνες της Διασποράς και το Ρωμαϊκόν Δίκαιον (1453-1821), *Αντιχάρισμα*, Επετηρίδα ΑΠΘ, 1986, σελ. 610-611

Μαυρόγιαννης Διον., *Αρχειακές έρευνες για τη ζωή και το έργο της ιστορικής κοινωνιογραφίας της ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης του Θωμά Διπλοβατάτζη* (1468-1541), Αθήνα 1981, 116 σελ., του ιδίου, Θωμάς Διπλοβατάτζης, Patrizio Constantinopolitano e Pesarese. Γενεαλογικές αναφορές, ομιλία στην Εραλδική και Γενεαλογική Εταιρεία, 1999, του ιδίου, «Ο νομομαθής και ανθρωπιστής Θωμάς Διπλοβατάτζης (1468-1541)», Ανάτυπο του Περιοδικού του Φ.Σ. *Παρνασσός*, τ. ΜΒ' (2000), 16 σελ. ■

11. «Το Χρονικό του Πισαύριου», χειρόγραφο έργο του Θωμά Διπλοβατάτζη στα λατινικά, αναφερόμενο στην ιστορία του Πέζαρο από τη μυθολογική ίδρυσή του από το 390 π.Χ. μέχρι το 1357 μ.Χ. με χρονική συνέχεια και τις πιο σημαντικές σημειώσεις για την κοινότητα που αλλιώς θα είχαν χαθεί (Ολιβεριανή Βιβλιοθήκη του Πέζαρο).

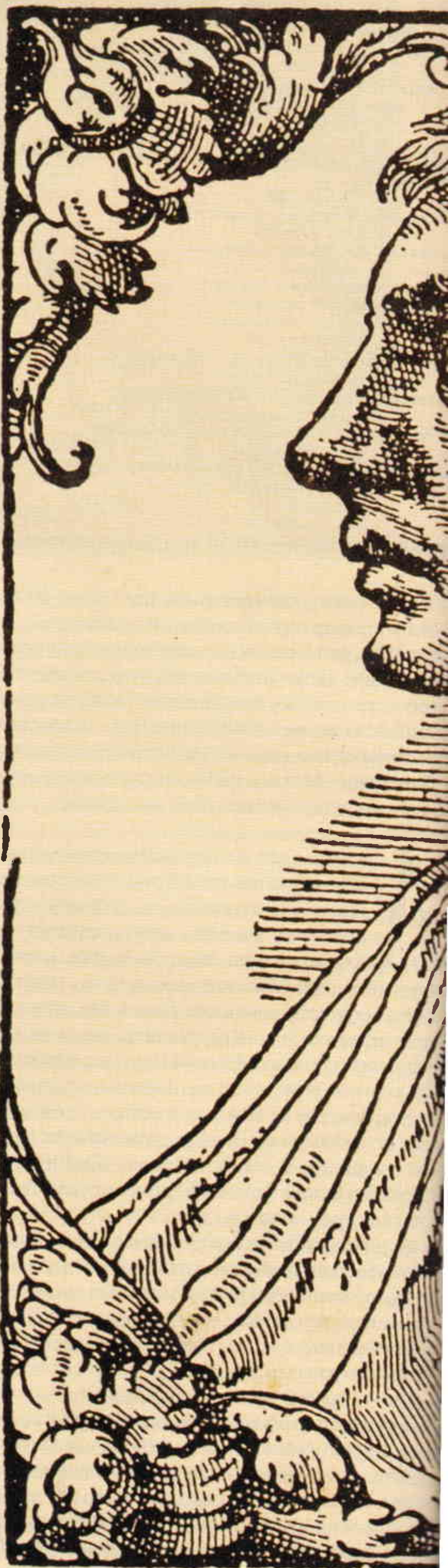
12. Επιτάφιος γραφή, σε μαύρο μάρμαρο. D.O.M. Στον Θωμά Διπλοβατάτζη, φιλόσοφο, θεολόγο, δικαίου δόκτορα, ενδόξου αξιωματούχου και δημοσίου (ανδρός), κατοίκου της πολιτείας της Βενετίας και του Πισαύρου, προσφιλούς των Σφόρτσα

ΜΑΡΚΟΣ ΜΟΥΣΟΥΡΟΣ

Του ΘΑΝΑΣΗ ΚΟΝΔΥΛΗ
υποψήφιου διδάκτορος Ευρωπαϊκής Μεσαιωνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Αναγέννησης

Ο **Πέτρος Μπέμπο** (Pietro Bembo), (Βενετός καρδινάλιος και φίλος του **Μάρκου Μουσούρου**), λέει στους Βενετούς αριστοκράτες: «Γειτονεύουμε με τους Έλληνες και κατέχουμε όχι λίγες από τις πόλεις και τα νησιά τους, γι' αυτό και έχετε στη διάθεσή σας και ανθρώπους και βιβλία για να διδαχθείτε...»

Ο επιφανέστατος Έλληνας φιλόλογος της Αναγέννησης γεννήθηκε στο Ρέθυμνο (π. 1470) και πέθανε στη Ρώμη το 1517. Από μικρός είχε δείξει την κλίση του στα γράμματα και αρχικά σπούδασε την ελληνική γλώσσα στο σχολείο της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, στον Χάνδακα. Κατόπιν πήγε στη Φλωρεντία (1486), όπου σπούδασε δίπλα στον **Ιανό Λάσκαρι**. Τα λατινικά και τα ελληνικά τα έμαθε σε εκπληκτικό βαθμό τελειότητας. Επανήλθε για λίγο καιρό στην Κρήτη, αλλά το 1494 είχε επιστρέψει στην Ιταλία και συγκεκριμένα στη Βενετία. Εκεί γνώρισε τον εκδότη-τυπογράφο **Άλδο Μανούτιο**, ο οποίος εκτίμησε τις γνώσεις του νεαρού Μάρκου Μουσούρου και τον προσέλαβε ως βοηθό του και επιστημονικό επόπτη στα έργα που εξέδιδε στο τυπογραφείο του. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Μουσούρος είχε αποκτήσει αρκετή εμπειρία και το 1497 δημοσιεύτηκε από αυτό το τυπογραφείο το *Dictionarium graecum copiosissimum* με επίγραμμα του Μουσούρου. Το επόμενο έτος (1498) δημοσιεύθηκαν με επιστασία του Μουσούρου εννέα κωμωδίες του **Αριστοφάνη** και το Μάρτιο του 1499, σε δύο τόμους, οι *Έλληνες Επιστολογράφοι*. ▶

1. Χαλκογραφία με τη μορφή του Μάρκου Μουσούρου. 2. Ο καρδινάλιος Πέτρος Μπέμπο σε μετάλλιο του Valerio Beffi. 3. Το Ρέθυμνο, γενέτειρα του Μάρκου Μουσούρου, σε χαλκογραφία εποχής. 4. Ο Άλδος Μανούτιος σε μετάλλιο ανώνυμου καλλιτέχνη της Αναγέννησης

2

3

4

5. Η αντίθεση ή η σύγκλιση Αριστοτέλη και Πλάτωνα (6) καθώς και η ουσία της φιλοσοφίας τους αποτέλεσαν τη βάση του εκδοτικού έργου του Μάρκου Μουσούρου και του Άλδου Μανούτιου (7)

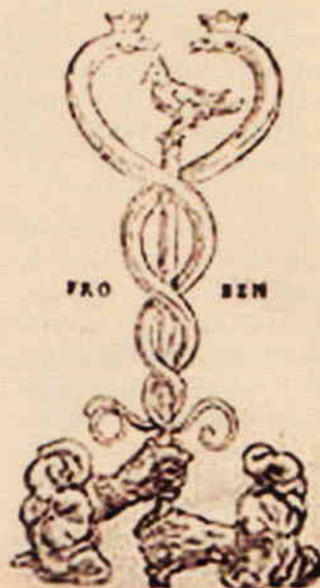
Το έργο περιελάμβανε μια συλλογή επιστολών που αποδίδονταν σε είκοσι έξι κλασικούς και πρώιμους χριστιανούς συγγραφείς. Πλέον, η φήμη του Μουσούρου ως εκδότη, επιστημονικού επόπτη και γνώστη της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής γλώσσας άρχισε να διαδίδεται έξω από τη Βενετία, σε όλη την ουμανιστική Ιταλία. Στις αρχές του 1500, έπειτα από σύσταση του Άλδου Μανούτιου, πήγε στο Κάρπι, μια κωμόπολη κοντά στη Φεράρα, και δίδαξε ελληνικά και λατινικά τον δούκα **Αλμπέρτο Πίο** (Alberto Pio), ο οποίος έκτοτε έγινε και στενός του φίλος. Η ήσυχη ζωή σε αυτή την κωμόπολη γρήγορα έκανε τον Μουσούρο να επιθυμήσει πάλι την κοσμοπολίτικη Βενετία, στην οποία και επέστρεψε σύντομα. Αυτό τον καιρό (1500) είχε ιδρυθεί από τους Άλδο Μανούτιο, **Ιωάννη Γρηγορόπουλο** (στενό φίλο του Μουσούρου) και **Σκιπίωνα Καρτερόμαχο** η λεγόμενη Νέα Ακαδημία, η οποία ήταν μια εταιρεία λογίων της Βενετίας για την προαγωγή των ελληνικών σπουδών. Εκεί πήγαινε αρκετές φορές και ο Μουσούρος και δίδασκε αρκετά συχνά τα ελληνικά. Μέλη της Ακαδημίας αυτής ήταν περίπου σαράντα Έλληνες και Ιταλοί ουμανιστές και όλοι μιλούσαν τα ελληνικά. Η εταιρεία είχε σκοπό, πέρα από τα άλλα, τη μελέτη των εκδόσεων των αρχαίων συγγραφέων.

Επί 13 χρόνια κατείχε το αξίωμα του Λογοκριτού για τα ελληνικά βιβλία που τυπώνονταν στη Βενετία

Στη Βενετία ο Μουσούρος άρχισε να αποκτά φιλίες με μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εκτιμηθούν ακόμη περισσότερο οι εξαιρετικές του ικανότητες από αυτή την ίδια τη διοίκηση της Βενετίας. Έτσι, η Βενετική Γερουσία τού απένειμε το αξίωμα «Publica Graecarum Literarum Officina» (1503). Στην ουσία επρόκειτο για το αξίωμα του Λογοκριτού για τα ελληνικά βιβλία που τυπώνονταν στη Βενετία, σύμφωνα με το οποίο κάθε ελληνικό βιβλίο που εκδιδόταν στη Βενετία και στις κτήσεις της έπρεπε να έχει την έγκρισή του ότι ήταν σύμφωνο με τη θρησκεία και την ηθική. Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το 1516. Το 1503-1504 ο Άλδος Μανούτιος εξέδωσε δεκαεπτά τραγωδίες του **Ευριπίδη** των οποίων την έκδοση επιμε-

6

OMNIA DIVINI
PLATONIS OPERA
TRALATIONE MARSILII FICINI.
EMENDATIONE ET AD GRAECVM CODICEM
COLLATIONE SIMONIS GRYNAEI,

FRO BEN

BASILEAE IN OFFICINA FROBENIANA
ANNO M D XXXIX

7

λήθηκε πάλι ο Μουσούρος. Η Βενετική Γερουσία πρέπει να είχε μείνει αρκετά ευχαριστημένη μαζί του, γιατί τον διόρισε (1504) καθηγητή της ελληνικής γλώσσας στη Βενετία και αργότερα καθηγητή των ελληνικών στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας (1506). Εκεί δίδασκε το πρωί ελληνική γραμματική και το απόγευμα **Ομηρο**, **Ησίοδο**, **Θεόκριτο** και άλλους. Επιπλέον, δίδασκε μετάφραση από τα ελληνικά στα λατινικά και αντίστροφα.

Κατά τα έτη 1509-1516 η Βενετία ενεπλάκη σε σκληρό πόλεμο με εχθρούς της μέσα στην Ιταλία. Ετσι, ο Μουσούρος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Πάντοβα (1509) και επανήλθε στη Βενετία. Χάρη στις ενέργειες του φίλου του και γραμματέα της Γερουσίας **Φραγκίσκου Φατζιουόλι** (Francenco Fagiuoli) ιδρύθηκε πάλι στη Βενετία η έδρα των ελληνικών και ο Μουσούρος έγινε καθηγητής (1512). Ο ακάματος Αλδος Μανούτιος, παρά τις δυσκολίες που είχε λόγω του πολέμου, δεν σταμάτησε ποτέ το έργο του. Ετσι εξέδωσε με τον Μουσούρο μια γραμματική ελληνικών του **Μανουήλ Χρυσολωρά**, γνωστή με τον τίτλο *Ερωτήματα* (1512). Το επόμενο έτος (Σεπτέμβριος του 1513) ο Μανούτιος με τον Μουσούρο εξέδωσαν ίσως το σημαντικότερο από τα έργα τους, τα *Απαντα* του **Πλάτωνα**, με αφιέρωση του Μουσούρου στο φιλόμουσο **πάπα Λέοντα Γ** (1513-1521). Αυτός ήταν γιος του φιλέλληνα και φιλομαθή Λαυρεντίου των Μεδίκων της Φλωρεντίας, ο οποίος κατά τον προηγούμενο αιώνα είχε δάσκαλο τον περίφημο Ελληνα φιλόλογο και φιλόσοφο Ιωάννη Αργυρόπουλο. Ο Μουσούρος, φλεγόμενος από ελληνικά αισθήματα και επιθυμώντας την απελευθέρωση της Ελλάδας, συνέθεσε στα αρχαία ελληνικά μια ωδή αφιερωμένη στον Πλάτωνα και τη δημοσίευσε στην αρχή της πρώτης έκδοσης των έργων του αρχαίου φιλοσόφου. Με αυτή την ωδή απευθυνόταν στο φίλο του πάπα Λέοντα Γ, τον επαινούσε και, διά στόματος Πλάτωνα, του ζητούσε να βοηθήσει στην απελευθέρωση των Ελλήνων, αφού έπειθε τους Ευρωπαίους άρχοντες να μονοιάσουν. Τα επόμενα έτη ο Μανούτιος με τον Μουσούρο εξέδωσαν τον Ησύχιο και τον Αθήναιο (1514) και τον Θεόκριτο (1515). Το βενετικό κράτος

Μαζί με το Βενετό λόγιο Μπατίστα Ενιάτσιο δημιούργησαν τα πρώτα τμήματα της Βιβλιοθήκης που σήμερα ονομάζεται Μαρκιανή

8, 9. Επιστολές του Κικέρωνα τις οποίες εξέδωσε στη Βενετία ο Αλδος Μανούτιος

εκτιμούσε απεριόριστα πλέον τον Μάρκο Μουσούρο και το 1515 η Βενετική Γερουσία παρέδωσε σε αυτόν και στο Βενετό λόγιο **Μπατίστα Ενιάτσιο** (Battista Egnazzio) οχτακόσια χειρόγραφα του **Βησσαρίωνα** (1403-1472) για να τα ταξινομήσουν, δημιουργώντας έτσι τα πρώτα τμήματα της βιβλιοθήκης που τότε ιδρύθηκε στην πλατεία του Αγίου Μάρκου και που σήμερα ονομάζεται Μαρκιανή. Αυτό το έτος μια τραγωδία συντάραξε τη ζωή του Μουσούρου, καθώς το Φεβρουάριο πέθανε ο συνεργάτης του Αλδος Μανούτιος.

Ετσι, ο Μουσούρος αποφάσισε να μετανάστεύσει στη Ρώμη (μέσα του 1516) ώστε να βοηθήσει το δάσκαλό του Ιανό Λάσκαρι, στην οργάνωση του Ελληνικού Γυμνασίου και στη διδασκαλία των ελληνικών σε αυτό, σκοπό για τον οποίο τον είχε προσκαλέσει ήδη από το 1513 ο πάπας Λέων Γ΄. Στη Ρώμη ο Μουσούρος, παράλληλα με τη διδασκαλία, συνέχισε την επιμελημένη έκδοση και άλλων κλασικών. Από το τυπογραφείο του **Βερνάρδου Τζιούντα** (Bernardo Giunta) στη Φλωρεντία, εξέδωσε τα *Αλιευτικά* του **Οππιανού** (Ιούλιος 1515), δεκάξι λόγους του **Γρηγορίου του Ναζιανζηνού** και τον **Παυσανία** με αφιερωματική επιστολή στον Ιανό Λάσκαρι (1516). Ο Μάρκος Μουσούρος δεν επέστρεψε ποτέ στη Βενετία. Στη Ρώμη είχε γίνει και ιερέας, είχε διορισθεί από τον πάπα Λέοντα Γ΄ ως επίσκοπος Ιεράπετρας Κρήτης και αργότερα Μονεμβασίας, αλλά δεν πρόφτασε ποτέ να πάει εκεί. Υστερα από δίμηνη ασθένεια απεβίωσε ξημερώματα της 25ης Νοεμβρίου 1517 στη Ρώμη, όπου και τάφηκε στην εκκλησία της Σάντα Μαρία ντε Πάτσε (Santa Maria de Pace). Η είδηση του θανάτου του προκάλεσε μεγάλη έκπληξη και θλίψη σε όλη την Ιταλία, ιδιαίτερα στους κόλπους των ουμανιστών. Στην κηδεία του παραβρέθηκαν αρκετοί επίσκοποι, ο πρεσβευτής της Πορτογαλίας στη Ρώμη, ο πρεσβευτής της Βενετίας **Μάρκος Μίνιο** (Marco Minio), οι αντιπρόσωποι του καρδινάλιου Ιουλίου των Μεδίκων (Jules de Medicis) και μελλοντικού πάπα **Κλήμη Ζ΄**, με τον οποίο ο Μουσούρος ήταν πολύ φίλος, και πολλοί άλλοι.

Πίστευε ότι μόνο με τη μόρφωση θα μπορούσαν οι σκλαβωμένοι Ελληνες να διεκδικήσουν την ελευθερία τους

Σύμφωνα με το διαπρεπή ερευνητή της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας **Μανούσο Μανούσακα**, ο Μάρκος Μουσούρος ήταν: «...ο μεγαλύτερος φιλόλογος και εκδότης των κλασικών συγγραφέων που ο Ελληνισμός δώρισε στην Ευρώπη πριν από τον Κοραή». Πράγματι, δεν θα είχαμε και πολλά να προσθέσουμε σε αυτή την άποψη. Ο Μουσούρος αφιέρωσε τη ζωή του στο να υπηρετεί από το πόστο του τη σκλαβωμένη Ελλάδα. Λιτός, αφιλοχρήματος και μεγάλος εραστής των γραμμάτων, πίστευε ακράδαντα ότι τα ελληνικά φώτα και η μόρφωση ήταν τα μόνα εφόδια με τα οποία οι σκλαβωμένοι Ελληνες μπορούσαν σιγά σιγά να αντιληφθούν την κατάσταση στην οποία ευρίσκονταν και να ελπίζουν σε κάτι καλύτερο, δηλαδή την απελευθέρωσή τους. Ισως και μόνο αυτή η ωδή που αφιέρωσε το 1513 στον πάπα Λέοντα Γ΄ είναι αρκετή απόδειξη της φιλοπατρίας του. Επιπλέον, το ποίημα αυτό, που είναι άψογο από φιλολογικής απόψεως, συνετέλεσε τα μέγιστα με τις αλλεπάλληλες εκδόσεις του στο να τραβήξει την προσοχή των ουμανιστών στη σκλαβωμένη

10. Το σήμα του Αλδου Μανούτιου.
11. Σελίδα από αριστοτελικό βιβλίο του Αλδου Μανούτιου

Ελλάδα. Επιπλέον, καλλιέργησε την ιδέα της ένοπλης επέμβασης σε αυτή από τη μεριά της Ευρώπης για την απελευθέρωσή της. Πέρα από αυτά, η αξία του Μάρκου Μουσούρου ως μεγάλου δασκάλου της ελληνικής και της λατινικής γλώσσας, με εμβέλεια που ξεπερνούσε τα όρια της ουμανιστικής Ιταλίας, φαίνεται και από το γεγονός ότι στα μαθήματά του προσέρχονταν αρκετοί φοιτητές, Ιταλοί και Ευρωπαίοι, μερικοί από τους οποίους αργότερα έγιναν αρκετά γνωστοί. Κάποια ονόματα είναι ίσως αρκετά για να πείσουν τον καθένα για αυτό: ο Ιταλός **Λάζαρος Μποναμίκο** (Bonamico), ο οποίος αργότερα διορίστηκε καθηγητής των ελληνικών και λατινικών στην Πάντοβα και στη Ρώμη, ο **Γιρόλαμος Αλεάντρο** (Girolamo Aleandro), ο οποίος πήγε στο Παρίσι και συνέβαλε στην ίδρυση έδρας για τη διδασκαλία των ελληνικών, ο Γερμανός δομινικανός μοναχός και λόγιος **Ιωάννης Κόνον** (Johan Cousin), ο οποίος εισήγαγε τις ελληνικές σπουδές στη Γερμανία, ο Γάλλος λόγιος **Ζερμέν ντε Μπρι** (Germain de Brie), ο Γάλλος πρεσβευτής στη Βενετία **Ζαν ντε Πινς** (Jean de Pins), ο Ούγγρος ανθρωπιστής και λόγιος **Γιάνους Βέρτεσι** (Janus Vertessy), ο Τσέχος ανθρωπιστής Gelenius, ο Πέτρος Αλτσιόνιο (Pietro Alcionio), μετέπειτα καθηγητής ελληνικών στο πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας, και βέβαια ο γνωστός σε όλους **Ερασμος**, ο οποίος συχνά φιλοξενούσε τον Μουσούρο στο σπίτι του και συνήθιζε να λέει για το δάσκαλό του ότι είναι «...άνδρας πολυμαθέστατος και πανεπιστήμονας, κλειδοκράτορας της ελληνικής γλώσσας και θαυμάσιος ειδήμονας της λατινικής φωνής...». Αλλά και οι σχολιασμένες εκδόσεις του Μουσούρου αποκαλύπτουν την απέραντη αρχαιομάθειά του και την κριτική οξύνοιά του, πράγματα για τα οποία ο Μάρκος Μουσούρος αναγνωρίστηκε από τους συγχρόνους του και τους μεταγενεστέρους ως ο δεινότερος ελληνιστής των χρόνων της Αναγέννησης.

12. Μετάλλιο με τη μορφή του Ιουλίου των Μεδίκων, πάπα Κλήμη Ζ', φίλου του Μάρκου Μουσούρου. Εργο του Fransisco dal Prato.

13. Ο φιλόμουσος πάπας Λέων Ι', γιος του Λαυρέντιου των Μεδίκων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Σάθας, *ΝεοΕλληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ.σ. 80-92.

Γ. Καλιτσουνάκης, «Ματθαίος Δεβαρής και τω εν Ρώμη Ελληνικόν Γυμνάσιον», *Αθηνά*, 26 (1914), σ.σ. 81-102.

Δ. Θερειάνος, *Αδαμάντιος Κοραής*, σ.σ. 14-22, Τεργέστη 1889.

Κ. Γιαννακόπουλος, *Ελληνες λόγιοι στη Βενετία. Μελέτες επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου στη Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα 1965.

Γ.Μ. Σηφάκης, «Μάρκου Μουσούρου του Κρητός ποίημα εις τον Πλάτωνα», *Κρητικά Χρονικά*, 8 (1954), σ.σ. 366-388.

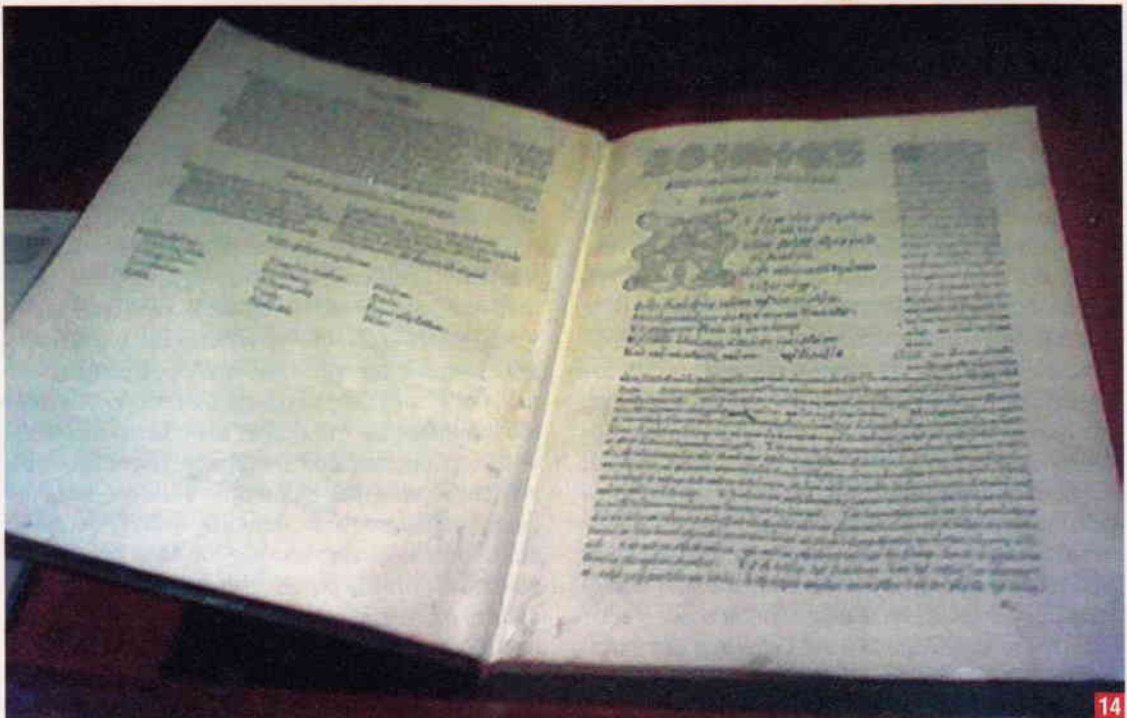
E. Legrand, *Bibliographie Hellénique, XVe et XVIe siecle*, Παρίσι 1962, p.p. 108-124

J. Berenger, Ph. Contamine, Fr. *Rapp, Γενική Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρώπη από το 1300 μέχρι το 1600*, μτφ. Π. Παπαδόπουλος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1980.

A.F. Didot, *Alde Manuce et l' Hellénisme à Venice*, Paris 1875.

Man. Manoussacas, «La date de la morte de Marc Musurus», *Studi Veneziani*, 12 (1970), σ.σ. 459-463.

Ferrajoli A. «Il ruolo della corte di Leone X. Prelati domestici», *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 39 (1916), σ.σ. 544-545. ■

14. Εννέα κωμωδίες του Αριστοφάνη σε βιβλίο υπομνηματισμένο από τον Μάρκο Μουσούρο και το οποίο εκδόθηκε στη Βενετία από τον Αλδο Μανούτιο

Βιβλιογραφία

BURCKHARDT J.,
Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία, Νεφέλη, Αθήνα 1997

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ.,
Έλληνες λόγιοι στη Βενετία. Μελέτες επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου στη Δυτική Ευρώπη, εκδ. οίκος Γ. Φέξη, Αθήνα 1965
—Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική Αναγέννηση (330-1600), Αθήνα 1985

ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ Γ.,
«Ματθαίος Δεβαρής και τω εν Ρώμη Ελληνικόν Γυμνάσιον», *Αθηνά*, 26 (1914), σ. 81-102

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ Α.-ΔΡΟΥΛΙΑ Λ.-LAYTON E.,
Το ελληνικό βιβλίο, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986

ΚΥΡΟΥ ΑΧ.,
Οι Έλληνες της Αναγεννήσεως, Αθήνα 1938

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ.Ι.,
«Βιβλιογραφία του Ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α΄ Γενικά», ***Θησαυρίσματα,*** 10 (1973), σ. 7-87

ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ Δ.,
Αρχειακές έρευνες για τη ζωή και το έργο της ιστορικής κοινωνιογραφίας της ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης του Θωμά Διπλοβατάτζη (1468-1541), Αθήνα 1981
—«Ο νομομαθής και ανθρωπιστής Θωμάς Διπλοβατάτζης (1468-1541)», ***περιοδικό του Φ.Σ. Παρνασσός,*** τόμ. ΜΒ΄ (2000)

ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ Α.,
«Θωμάς Διπλοβατάτζης», ***Ελληνομνήμων,*** τόμ. Α΄ (1845), σ. 96-114

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ Α.,
Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων, 2 τόμοι, Αθήνα 1854/1857

ΣΑΘΑΣ Κ.,
Νεοελληνική φιλολογία, 1453-1821, Αθήνα 1868

ΣΗΦΑΚΗΣ Γ.Μ.,
«Μάρκου Μουσούρου του Κρητός ποίημα εις τον Πλάτωνα», ***Κρητικά Χρονικά,*** 8 (1954), σ. 366-388

ΣΤΑΪΚΟΣ Κ.Σ.,
Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης, Αθήνα 1989

ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Β.,
Εκκλησιαστική ιστορία, Αθήνα 1948

ΤΣΑΓΚΑΣ Ν.,
Ιανός Λάσκαρις. Πρεσβευτής των ελληνικών γραμμάτων στη Δυτική Ευρώπη, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 1993

WILSON, N.G.,
Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση, Αθήνα 1994

BURKE P.,
The Renaissance, Macmillan, Λονδίνο 1987

DIDOT A.F.,
Alde Manuce et l' Hellenisme a Venice, Παρίσι 1875

HANKINS H.,
Plato in the Italian Renaissance, Νέα Υόρκη 1991

HUSSEY J.,
The Orthodox Church and the Byzantine Empire, Οξφόρδη 1986

KNOS B.,
Un ambassadeur de l' Hellenisme, Jean Lascaris, Les Belles Lettres, Παρίσι 1945

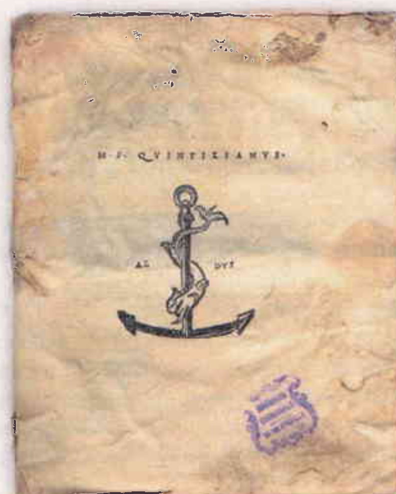
LEFRANC A.,
Histoire du College de France, Statkine Reprints, Γενεύη 1970

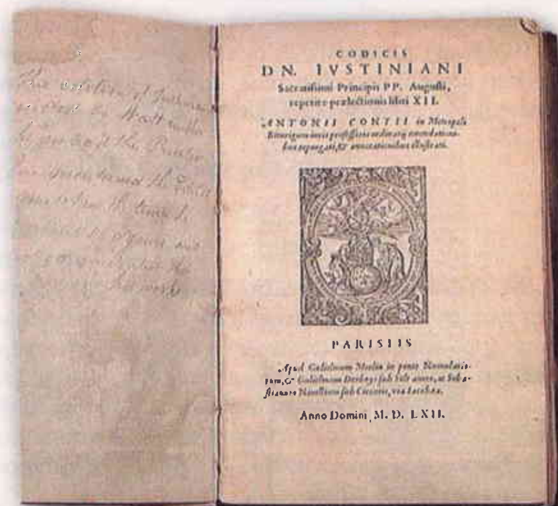
LEGRAND E.,
Bibliographie Hellenique, XVe et XVIe siecle, 4 τόμοι, Παρίσι 1885-1906

MANOUSSACAS M.,
«La datte de la morte de Marc Musurus», ***Studi Veneziani,*** 12 (1970), σ. 459-463

MOHLER,
Kardinal Bessarion, Paderborn 1923

Έργο του Κουιντιλιανού εκδοθέν από τον Άλδο Μανούτιο. Η κωδικοποίηση του Ρωμαϊκού Δικαίου από τον Ιουστινιανό σε τόμο εκδόθηκε στο Παρίσι το 1562

Επιλογή εικονογραφικού υλικού-τεκμηρίωση: ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ